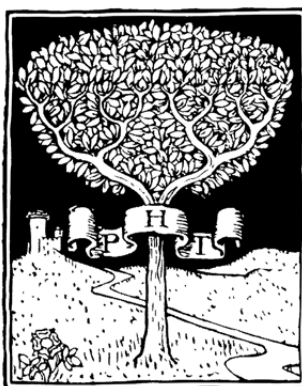

**PERSONHISTORISK
TIDSKRIFT**

2017:2 • Årgång 113

PERSONHISTORISK TIDSKRIFT

Redaktör
Hanna Enefalk

Utgiven av Personhistoriska samfundet
2017:2

Personhistorisk tidskrift

Personhistorisk tidskrift utges med stöd av Patriotiska Sällskapet, Torsten Söderbergs stiftelse, Åke Wibergs stiftelse, Magn. Bergvalls stiftelse och Klas de Vylders fond.

ANSVARIG UTGIVARE

Personhistoriska samfundet genom redaktör Hanna Enefalk

KONTAKT

www.personhistoriskasamfundet.org

Redaktör: red@personhistoriskasamfundet.se

Postadress: Hanna Enefalk, Institutionen för samhälls- och kulturvetenskap/Historia, Karlstads universitet, 651 88 Karlstad.

Förfrågan om äldre nummer av PHT: samfundets sekreterare Lena Milton, info@personhistoriskasamfundet.se

Medlems- och prenumerantregister samt distribution: Peeter Mark, pht@personhistoriskasamfundet.se

Medlemsavgiften är 250 kr/år och betalas till plusgiro 2538-7 alt. bankgiro 245-1714. Avisering av medlemsavgift sker under våren. Prenumerationsavgiften för institutioner i hela världen är 250 kr plus porto.

GRAFISK FORM OCH ORIGINAL

Art-O-Matic, Stockholm

TRYCK

Norrbacka tryckeri (Stockholm) och Grafiska punkten (Växjö) i november 2017.

Personhistorisk tidskrift välkomnar personhistoriskt relevanta artiklar av god vetenskaplig kvalitet, dock inte texter av renodlat genealogisk karaktär. Tidskriften tillämpar peer review. Manus levereras som redigerbara digitala filer till redaktören. Honorar för medverkan i *PHT* utbetalas inte, däremot erhåller författare till artiklar kostnadsfritt tio exemplar av det nummer där deras bidrag publiceras. Recensenter erhåller på motsvarande sätt tre exemplar. Tidskriften tar även emot recensionsexemplar av nyutkommen litteratur. Dessa skickas till redaktören på adressen ovan.

Välkommen till ett jubelnummer!

Hade August Strindberg klassat vårt 2010-tal som jubelfesternas tidevarv? Kanske inte, men nog är 2017 ett jubileumsår av rang. 500-årsfirandet av Martin Luthers nittiofem teser pågår i skrivande stund för fullt, och i Finland firas självständighetens hundraårsdag. Samtidigt infaller ett par något diskretare jubileer: *Svenskt biografiskt lexikon* fyller hundra år och det skulle även författaren Per Anders Fogelström ha gjort.

I detta nummer av *Personhistorisk tidskrift* ignorerar vi Luther, men Finland uppmärksammas med en mycket intressant artikel av Torbjörn Nilsson. Artikeln presenterar personhistoria med ett historiebruksperspektiv: det som studeras är alltså vilken roll historieskrivning om en person fyllt, långt efter personens död. Med ett sådant angreppssätt blir det rimligt att tala om "Gustav II Adolf: Finlandssvenskarnas härförare under 1900-talet"!

Svenskt biografiskt lexikon firas i form av en artikel av Jakob Christensson och Åsa Karlsson. Här får vi veta hur *Svenskt biografiskt lexikon* vuxit från den tröga starten för hundra år sedan till en framgångsrik digitalålder. Och bland de sedvanligt matnyttiga recensionerna återfinns Bo G Halls anmälan av den senaste biografien över Per Anders Fogelström.

Numrets verkliga clou är emellertid Erik Nydahls artikel om "Mannen med pengarna". Det här är personhistoria i dess finaste form. Plötsligt blir en stor och abstrakt process – Sveriges utveckling från fattigt bondeland till modernt industrisamhälle – verklig och begriplig. Vi får veta hur det faktiskt gick till, för vanliga människor, när landets resurser kopplades samman med världshandeln. Det visar sig vara ett skede när bondsöner, i det här fallet ängermanlänningen Israel Mattsson, kunde bära omkring med vad som i dagens samhälle motsvarar miljonbelopp i väskan.

Med detta önskar jag dig trevlig läsning, och vill också passa på att hälsa alla Samfundets medlemmar hjärtligt välkomna till höstmötet. För dig som vill bli ny medlem finns Samfundets kontaktuppgifter på motsatta sidan!

Hanna Enefalk

Innehållsförteckning

	Artiklar	
<i>Erik Nydahl</i>	Mannen med pengarna: En mikrohistorisk studie om en doldis i moderniseringen av Norrlands inland	121
<i>Torbjörn Nilsson</i>	Gustav II Adolf: Finlandssvenskarnas härförare under 1900-talet	157
<i>Jakob Christensson och Åsa Karlsson</i>	Svenskt biografiskt lexikon 100 år	183
	Recensioner	
<i>Janne Holmén</i>	Nationens väl och kroppens fostran: En biografi om idrottsledaren, militären och radiomannen Bertil Uggla <i>Av Peter Dahlé</i>	196
<i>Peter Danielsson</i>	Den store läsaren: Författaren, tänkaren, resenären Algot Ruhe 1867–1944 <i>Av Margareta Dubois-Ingelson</i>	199
<i>Bo G Hall</i>	Per Anders Fogelström: Ett liv för litteraturen, freden och miljön <i>Av Karl-Olof Andersson</i>	201

<i>Bert Mårald</i>	Kata Dalström: Agitatorn som gick sin egen väg <i>Av Gunnela Björk</i>	204
<i>Ulf Hamilton</i>	Kristina Gyllenstierna: Kvinnan som stod upp mot Kristian Tyrann <i>Av Marie-Louise Flemberg</i>	208
<i>Åke Lilliestam</i>	KVVS: Kungl. Vetenskaps- och Vitterhets-Samhället i Göteborg in i 2000-talet <i>Av Birger Karlsson</i>	211
<i>Anders Björnsson</i>	Livbok <i>Av Anders R. Öhman</i>	214
	Nytt inom personhistoria	
	Kvinnobiografiskt lexikon	216
	Medarbetare i detta nummer	217
	Personregister	219

Mannen med pengarna: En mikrohistorisk studie om en doldis i moderniseringen av Norrlands inland

Av Erik Nydahl

På Ströms kyrkogård i norra Jämtland står gravvården efter forne skogsinspektorn Israel Mattsson. Den bär vittnesbörd om att han levde och arbetade under en tid i slutet av 1800-talet då skog byggde välstånd. Idag, över hundra år efter hans död, är det få som känner till vilken roll han spelade i moderniseringen av Norrland.

Under 1800-talets andra hälft utspelades ett många gånger omskrivet skogsindustridrama i det norrländska inlandet. En ökad internationell efterfrågan på sågade trävaror utgjorde startskottet för en lika snabb som omvälvande moderniseringsprocess. Tidigare förhållandevis outnyttjade skogar i periferin steg kraftigt i värde, och efter seklets mitt utvecklades Norrlands inland till en skådeplats för hård kamp mellan olika intressenter om timret och marken. Sågverken och deras ägare behövde långsiktigt säker-

ställa tillgången på grovt timmer, och många bönder och nybyggare lockades av de priser som erbjöds för deras skogsmarker.

En omfattande försäljning av enskilda bönders hemman ledde till att stora skogsarealer kom att läggas i olika sågverksbolags ägo mot slutet av 1800-talet.

Detta var roten till den spänning mellan olika samhällsintressen, mellan industrin, bönderna och det allmänna, som fick stort genomslag i sekelskiftets debatt om Norrlandsfrågan. Många konservativa och vänsterdebattörer såg med oro på de sociala konsekvenserna för samhället när dess kanske viktigaste stöttepelare, den självägande bonden, syntes vara på väg att förlora sin ställning som självägande. I spåren, hävdade man, följde moraliskt förfall och social misär. Vissa hävdade också att bolagen hade fört bönderna bakom ljuset och köpt marken med

tveksamma metoder, så kallat baggböleri. Andra debattörer, som var liberala och mera industrivänliga, bemötte med argumenten att industrin hade betalat bönderna marknadspriser, att den genom sina köp effektiviserade skogsnäringen och bidrog till att bonden istället kunde fokusera på att odla jorden, allt naturligtvis till förkovran för samhället.¹ Senare tids forskning har i flera fall genom empiriska nedslag försökt nyansera dessa schablonmässiga teckningar av utvecklingen i Norrland, men utan att riktigt lyckas rucka den polariserade bild som karakteriserade sekelskiftets debatt.²

I anslutning till att Norrlandsfrågorna diskuterades i riksdagen stiftades 1906 en jordförvärvslag som förbjöd bolag från att i fortsättningen köpa skogsmark av enskilda. Vid den tid då lagen trädde i kraft förfogade olika bolagsbildningar över åtminstone en tredjedel av skogsmarken i Norrland, men lokalt kunde andelen vara betydligt högre. Än idag är deras efterföljare, skogsbolag som SCA, Bergvik och Holmen, stora skogsägare. SCA uppges vara norra Europas största privata skogsägare och har sitt innehav mest koncentrerat till Västernorrland och Jämtland.³ Detta speglar en ägostruktur som i stort kan spåras tillbaka till 1800-talets senare hälft.

Trävaruepoken associeras idag med välkända industrimän som Dickson,

Jacobsen och Kempe, som skaffat sig en plats i historieböckerna som industrialismens introduktörer. Men denna process involverade också ett myller av andra, som mera anonymt var behjälpliga med att öppna de norrländska skogarna för världsmarknaden. Sägverksbolagens tjänstemän i skogsbygderna är exempel på personer som få känner till namnet idag men som på sin tid var känt folk, lokalt och regionalt. Försedda med titlar som faktor, timmerfaktor, inspektor och skogsinspektor, var det dessa män som köpte skogen av bönderna och rent praktiskt såg till att timret nådde fram i tillräcklig mängd till verken. Lite är dock känt om deras insatser i den tidiga skogsindustrin.

Israel Mattsson var verksam som inspektor i gränstrakterna mellan Ångermanland, Jämtland och Lappland under 1800-talets sista kvartal. I den här artikeln träder han fram ur det förflutna som representant för en viss sorts skogstjänsteman: infödda bönder som rekryterades och fick anställning hos bolagen. Syftet är att empiriskt problematisera den centrala föreställning i Norrlandsdebatten som ställde bolag och bönder mot varandra inte enbart utifrån olika kollektiva intressen utan också på grupp- och individnivå. En bonde skulle vara en bonde och inget annat. När det likväl uppmärksammades i debatten att en del bönder själva

arbetade för bolagen så ansågs de i det närmaste vara förrädare som svikit inte bara de sina utan själva fosterlandet.⁴

I tidigare forskning är kunskapen liten om den här gruppen av bönder. Detsamma gäller för andra former av överlappningar mellan den infödda lokalbefolkningen och bolagens representanter, både sett till omfattning och betydelse.

Timmerfronten och bolagstjänstemännen

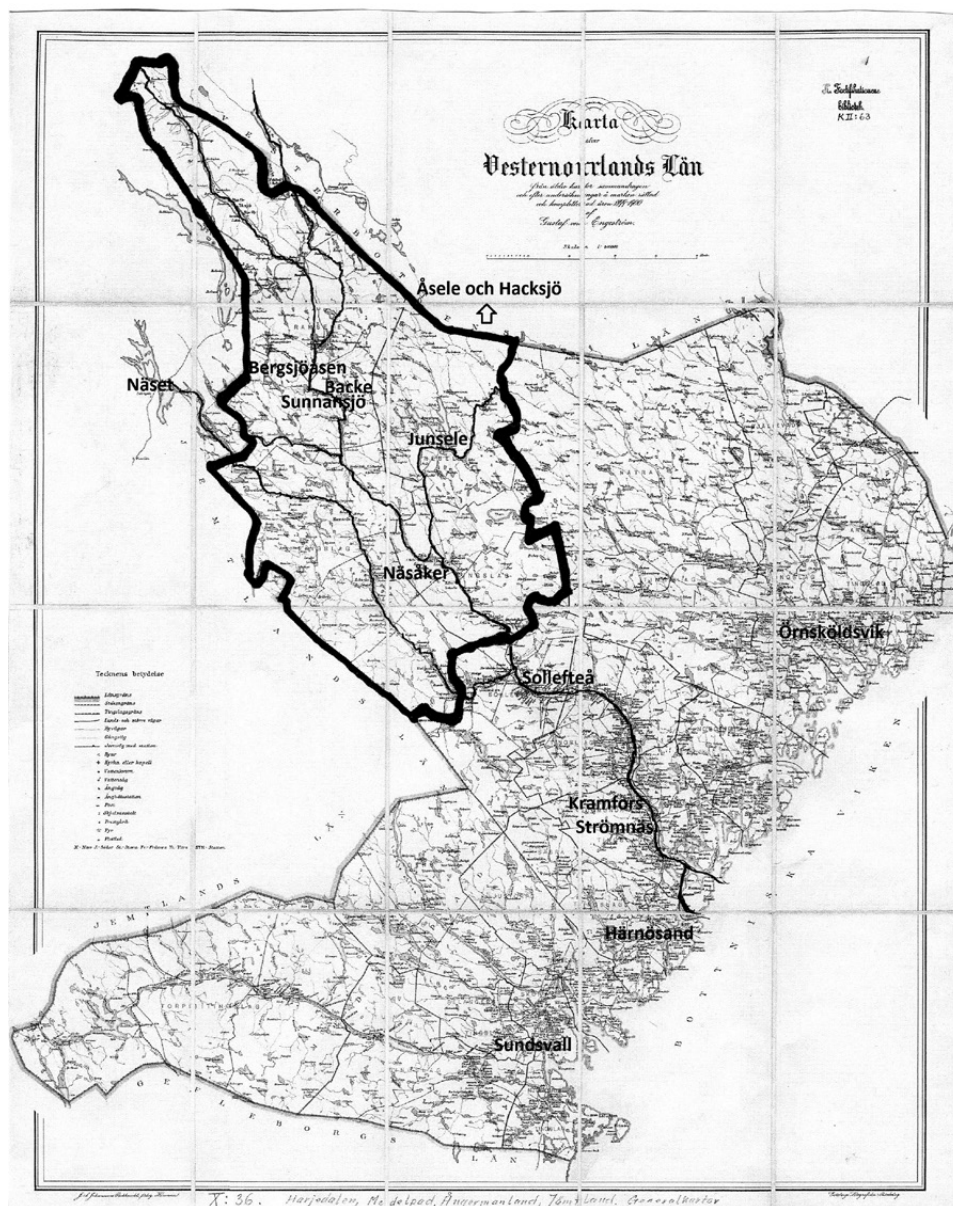
När den norrländska sågverksrörelsen gick framåt under 1800-talets senare del var det resultatet av en rad samverkande faktorer såväl innanför som utanför landets gränser. Hit hörde den europeiska frihandeln och en stigande efterfrågan på trävaror, nya inhemska lagar som underlättade för företagande och kapitalbildning samt införandet av ångsågstekniken.

Något som också påverkade var den allmänna riktningen norrut i exploateringen av råvaran, den så kallade timmerfronten.⁵ Före halvsekelskiftet hade omfattande skogsområden avverkats i Dalsland och västra Värmland, de delar av landet som låg nära utskeppningshamnen i Göteborg och den brittiska marknaden. Även på den norska sidan av gränsen var man tidigt under 1800-talet igång med att omvandla skogens skatter till penningar. När relativ virkesbrist började uppstå

i dessa områden omkring seklets mitt, förflyttades successivt rörelsens centrum dit råvaran ännu fanns kvar jämförelsevis orörd och möjlig att ta i anspråk: till norra Sverige. Till denna kursändring i nordsvensk riktning bidrog att en stor del av den norrländska skogsmarken efter avvittringen låg i enskilda bönders ägo med få eller inga begränsningar i överlåtelseätten.⁶

Ekonomhistorikern Jan Glete har beskrivit uppbyggnadsfasen av den moderna norrländska sågverksnäringen som en nystart i utvecklingen. De lokala ägarna till dåtidens vattensågar grep av olika orsaker inte taktpinnen när marknaden för trävaror förändrades kring seklets mitt. Istället utmönstrades de successivt av utländska och västsvenska handelshus och entreprenörer som gjorde de avgörande investeringarna i teknik och infrastruktur. Påfallande många av dem som investerade i Norrland hade förut haft verksamhet i de norska eller västsvenska områdena. Detta var en process som inleddes en bra bit före 1800-talets mitt och fullföljdes under de närmast följande decennierna.⁷

Den enskilt viktigaste förutsättningen för att kunna exploatera skogstillgångarna var tillgången till transportmedel, primärt flottleder. I västra Ångermanland, norra Jämtland och södra Lappland handlade det om Ångermanälven med biflöden som

Karta över Västernorrlands län, upprättad 1899–1900 av Gustaf von Engeström och med tillägg av författaren. Den svarta linjen markerar Ångermanlands västra domsaga.

efter utförda rensningsprojekt gjorde det möjligt att forsla timmer ända från norska gränsen och tvärs genom landet ut mot Härnösandskusten.⁸ Priserna på timmer och skogsmark steg kraftigt i regionen och under drygt 50 års tid följde en intensiv handel med timmer, avverkningsrätter och hemman. Vid sekelskiftet 1900 var mer än hälften av skogsmarken bolagsägd i Ångermanlands västra domsaga, att jämföra med det norrländska genomsnittet 34 procent.⁹

De långa avstånden mellan sågverken i kustlandet och skogarna inåt land skapade tidigt behov av tjänstemän och arbetsledare i de områden där råvaran fanns. De första generationerna av sådana tjänstemän rekryterades enligt skogsprofessorn Lars Kardell framför allt från Norge, Värmland och andra orter i södra Sverige i en form av överföring inte bara av ekonomiskt kapital utan också av humankapital från det gamla till det nya centrumet.¹⁰ Detta menar han ska ses som en del av arbetsvandringarna då stora skaror av grovarbetare och även kvalificerad arbetskraft under 1800-talets andra hälft vandrade norrut för säsongsarbete i skogen och flottningen. Vissa blev så småningom bofasta.

Särskilt eftertraktade var värmlänningarna, ansedda som sin tids experter på timmerdrivning och flottning. I tidigare forskning råder samsyn om att

värmlänningarna från sina hemorter spred kunskaper till de norrländska skogarna. En del av dem rekryterades för särskilt kvalificerade uppgifter såsom att arbeta på brukskontoret eller för att leda avverknings- och flottningsarbete. Etnologen Göran Rosander har kallat de personer som på dylikt sätt handplockades till tjänstgöring på främmande ort för "arbetsvandrarnas överklass".¹¹

Även om en hel del tidigare har skrivits om arbetsvandringarna till Norrland har det inte gjorts någon systematisk undersökning av skogstjänstemännen som en egen yrkesgrupp. Om deras bakgrund och hur den förändrades över tid vet vi egentligen inte mer än vad man kan få fram av spridda iakttagelser. Därför har jag gjort en sammanställning i tabell 1, som ger en grov bild av hur rekryteringsprocessen tog sig uttryck i Ångermanlands västra domsaga, mätt i antal faktorer och inspektorer som var bosatta i någon av domsagans nio socknar. Uppgifterna bygger på folkräkningarna och de titlar som där anges, och den undersökta perioden 1870–1900 sammanfaller med skogsindustrins mest kraftfulla expansion i området.

Sammanställningen visar att de bolagsanställda skogstjänstemännen ökade mycket kraftigt i antal mellan 1870 och 1900, numerärt från 12 till 80 personer. Att industrin behövde fler

personer i arbetsledande befattningar är den huvudsakliga förklaringen, men det går också att spekulera i ett visst mörkertal för de tidigare åren i form av deltidarbete som inte kommer fram fullt ut i yrkestitulaturen. Denna form av dolda arbetsinsatser är inte minst huvudpersonen i denna artikel

ett illustrativt exempel på. Trots en tjänst som faktor sedan 1868 titulerades Mattsson i folkräkningen 1870 enbart som "bonde". En tilltagande specialisering av faktorsbefattningen från bisyssla till huvudsyssla gör det sannolikt att denna form av bortfall minskar över tid.

Tabell 1: Skogstjänstemän och deras födelseorter, i Ångermanlands västra domsaga 1870–1900*

År	1870	1880	1890	1900
Faktor, antal	8	16	36	48
varav födda i samma socken	0	5 (31 %)	16 (44 %)	27 (56 %)
varav födda i annan socken i Västernorrland	0	4 (25 %)	6 (17 %)	10 (21 %)
varav födda i Värmland	5 (63 %)	5 (31 %)	8 (22 %)	5 (10 %)
varav annan födelseort	3 (37 %)	2 (13 %)	6 (17 %)	6 (13 %)
Inspektor, antal	4	19	30	32
varav födda i samma socken	0	2 (11 %)	8 (27 %)	10 (31 %)
varav födda i annan socken i Västernorrland	1 (25 %)	2 (11 %)	8 (27 %)	8 (25 %)
varav födda i Värmland	1 (25 %)	8 (42 %)	8 (27 %)	7 (22 %)
varav annan födelseort	2 (50 %)	7 (37 %)	6 (20 %)	7 (22 %)

*Källa: Statistiska centralbyråns primärmaterial vid folkräkningarna 1870, 1880, 1890 och 1900 (utdrag ur husförhörslängder). Tillgängligt i scannad form via SVAR.

Anmärkning: Domsagan innefattar socknarna Bodum, Edsele, Fjällsjö, Helgum, Junsele, Ramsele, Resele, Täsjö och Ådalsliden. Till kategorin faktor har förts följande yrkestitlar: faktor, skogsfaktor, timmerfaktor, skogvaktare, och till inspektor: inspektor, inspektör, skogsinspektor, sågverksinspektor, skogsförvaltare.

Undersökningen styrker den tidigare bilden av en omfattande rekrytering av tjänstemän söderifrån. Värmlänningar och andra utomlans födda var fram till 1880-talet i majoritet. Samtidigt är det tydligt att 1870- och 1880-talen kännetecknades av ett betydande lokalt inflöde. När det gäller den lägre befattningen, faktor, var vid ingången till 1880-talet nära en tredjedel födda inom den socken de var bosatta i, vilket fram till sekelskiftet ökade till en tydlig majoritet. Den högre befattningen, inspektor, tillsattes före 1880 nästan helt med utifrån rekryterad personal, men även här går det att se en utveckling mot att infödda ortsbor trädde in i rollen under 1880- och 1890-talen. Med andra ord: av de personer som arbetade i ledande befattning för skogsbolagen var andelen med lokalt ursprung relativt hög och i stadigt stigande mot 1800-talets slut. Denna slutsats gäller även om vi rensar tabellen från ett mindre antal ”andra generationens invandrare”, det vill säga söner till personer som tidigare flyttat in söderifrån.

En betydande del av dem som rekryterades lokalt var bönder. En uppföljning av de infödda inspektorerna i tabellen, en grupp om sammanlagt 14 individer, visar att närapå samtliga var komna ur bondeled. Sju av dem var själva hemmansägare, eller hade tidigare varit det. Ytterligare sex hade vuxit upp som söner till en hemmansägare.

Endast en saknade nära anknytning till jorden.

Israel Mattsson var följaktligen långtifrån den ende bonden som trädde i bolagens tjänst. Många fler bönder än de som uttryckligen bar titeln inspektor eller faktor hade därtill smärre uppdrag som ”påtingare” av timmer. Ett något tillspetsat uttalande av en inspektor i området, att ”i år [1881] är det nära nog hvarannan bonde som fått sådant uppdrag”, tyder på att överlappningen av bönder och bolagstjänstemän var rätt så omfattande i västra Ångermanland.¹² Detta utmanar i sin tur den föreställning om en dikotomi bolag-bönder som var ett centralt tema framför allt i den så kallade Norrlands litteraturen. Där framstod bolagets inspektor oftast som en utböling som kom och störde ordningen, i tydlig motsats till ortens söner.¹³

Problemformulering och källmaterial

Bolagstjänstemännen har inte ägnats någon uppmärksamhet i tidigare forskning. Medan det finns ganska mycket kunskap om industrins ledande män så saknas i stort sett helt kunskap om personalskiktet närmast under: vilka dessa personer var och vilken roll de spelade i moderniseringen av Norrland.¹⁴ Israel Mattsson i Fjällsjö ger oss ett ansikte på den växande grupp av bönder och bondsöner som rörde sig i gränslandet

mellan att vara bonde och bolagstjänsteman. I den här artikeln kommer jag att sätta Mattssons liv och karriär under lupp i syfte att undersöka och problematisera, men också levandegöra, denna form av relation mellan lokalbefolkning och skogsbolag. Perspektivet är mikrohistoriskt och lägger tonvikten på tiden fram till sekelskiftet 1900. Med historikern Anna Götlinds ord blir:

det enskilda livsödet [...] i mikrohistorien en berättelse med en egen logik och relevans, men samtidigt handlar det om att hela tiden se den 'lilla' historien i den 'stora' och sätta in individerna och deras erfarenheter i ett större sammanhang.¹⁵

Hur etablerades kontakten med bolagen? Vad hade Mattsson själv att erbjuda dem? Hur påverkades hans liv och vardag? Och i förlängningen, vilket var hans eget bidrag till att samhället stöptes om i nya former? Genom att teckna hans levnadsbana bidrar artikeln med andra slags kunskaper än de som kan fås genom studier på en högre abstraktionsnivå. En mångfald av källor har därvid nyttjats: kameralt material såsom kyrkböcker, lagfartsböcker och skattelängder, kommunala protokoll och en del äldre litteratur, för att nämna några av de viktigare. Arkiven efter forna sågverken Kramfors och Strömnäs som idag finns i SCA:s arkiv (Merlo, Timrå) är den enskilt viktigaste källan. Bland annat är det genom

olika brevsamlingar möjligt att följa den löpande korrespondensen mellan bolagskontoren och Mattsson och på så vis komma hans verksamhet in på livet. I avsaknad av privatarkiv med efterlämnade handlingar är det också det enda källmaterialet där han själv, med egna ord, kommer till tals.

Israel Mattsson och trävarurörelsens genombrottstid

Våren 1831 föddes den förste och ende sonen till bonden Matts (Mathias) Ersson, innehavaren till ett hemman av genomsnittsstorlek (3¼ seland i jordeboken) i byn Sunnansjö i Fjällsjö socken.¹⁶ Pojkens familj hade djupt rotade rötter i myllan. Före föräldrarna hade tidigare både mor- och farföräldrar varit i bönder i byn, och under hans uppväxttid styrde och ställde morbror Sven på grannhemmanet. Pojken döptes till Israel efter sin morfar.¹⁷

Fjällsjö socken ligger i västra Ångermanland och bildar landskapsgräns mot Jämtland. Innan exploateringen av skogen satte fart under 1800-talets andra hälft var den att beteckna som en stillsam skogsbygd, befolkad av självägande bönder, nybyggare och obesuttna. Vid ingången till 1830-talet uppgick folkmängden till 373 personer.¹⁸ När pojken blickade ut från gårdstunet i Sunnansjö hade han utsikt över Fjällsjöälven och kyrkbyn Backe med nya kyrkan (invigd 1818)

som tornade upp sig på andra sidan vattenspegeln. Delar av året kunde han beskåda timmerflottningen som pågick för fullt därute på vattnet.

Flottning hade ägt rum från Fjällsjö och nedströms sedan åtminstone 1700-talets mitt, först i ganska begränsad omfattning, men under 1800-talets första hälft i allt större volymer.¹⁹ Kramforsågen var den största köparen av timmer i området. Den hade fått sina privilegier 1744, då som landets första finbladiga sågverk, och var i det tidiga 1800-talet ett med förindustriella mått mätt stort verk. Som ett led i omstruktureringen av branschen övertogs ägandet 1848 av det göteborgska handelshuset firma J. A. Kjellberg & Söner. Under de nya ägarnas ledning togs viktiga steg för att följa med i den snabba utvecklingen kring halvsekelskiftet. Tillsammans med andra intressenter engagerade sig bolaget i att rensa upp flottleder. Närvaron i inlandet förstärktes 1852 med ett särskilt skogskontor i Backe och i samma veva fick den befintliga vattensågen i Kramfors sällskap av en modern ångsåg.²⁰

Kramfors räkenskapsböcker från 1830- och 1840-talen visar att bolaget hade en etablerad relation till bönderna i Fjällsjö. Matts Ersson, bonde i Sunnansjö och far till Israel Mattsson, var en av många som levererade timmer till sågen.²¹ Även den unge Mattsson

kom så småningom att ha egna affärer med bolaget, först som inlejd säsongarbetare. Det första året han finns omnämnd i avräkningsboken (1855) utbetalades till honom sammanlagt 948 Riksdaler riksmünt för bland annat 20 dagsverken utstämpling av timmer, 18 dagsverken timmerräkning samt en stor post för ”diverse strömrrensning och flottning”.²² Året efter tjänstgjorde han också som mellanhand för att förmedla pengar till andra. Av poster som utbetalats till honom, eller genom honom, märks bland annat huggning och körning av timmer vid Jansjö, framforsling av timmer till Böleforsen och kostnaden för mathållning åt byggmästaren vid ett dammbygge i Kråkån.²³ Vidare under 1857 framgår det att han arbetat som ”förman” under några veckors tid, dels vid flottning, dels vid byggnation i Flyån.²⁴ De knapphändiga noteringarna lämnar frågetecken efter sig på detaljnivå, men det viktigaste de utvisar är att han som ung involverades inte bara som en passiv åskådare utan som högst delaktig i arbetet med att göra Fjällsjös och angränsande socknars skogar tillgängliga och lönsamma för kommersiell utvinning.

Under 1850-talets andra hälft tog Mattsson definitivt steget in i vuxenlivet. År 1856 ingick han äktenskap med Anna Britta Mattsdotter, en jämnårig flicka från grannsocknen Täsjö, även hon av bondesläkt. Enda

syskonet, en fem år äldre syster, var då redan gift och utflyttad. Hemmanet generationsväxlades samtidigt med giftermålet och fadern lät sig pensioneras med sedvanliga födorädsförmåner. Familjen växte nu i rask takt. En första dotter kom till världen 1857, följd av ytterligare en dotter och tre söner fram till 1865. En sista son, Johannes, föddes 1872.²⁵ Sönerna fick av sina föräldrar namnet Nordin som tidigare burits av deras farmors far, vilket följde en allmän trend under 1800-talet att överge gamla patronymikon. Men själv fortsatte vår huvudperson att kalla sig Mattsson livet ut.²⁶

I samband med hemmanstillträdet dröjde det inte länge förrän han också engagerades i den lokala offentligheten, främst på den viktiga posten som kyrkvård, som han tillträdde nyårsdagen 1860. Då hade han ännu inte fyllt trettio år, men han var hemmansägare i närheten av kyrkbyn vilket hade viss betydelse i en vidsträckt socken.²⁷ Övertagandet av hemmanet sammanföll med att engagemanget i Kramforsbolaget i stort sett upphörde från 1858 och några år framåt. Kanske blev tiden knappare som nybliven familjefar och bonde? Möjligt är att han istället knöt kontakt med andra bolag, såsom det norskägda Locknö som under 1850-talet aktivt jagade timmer i Fjällsjö med omnejd. Från 1862 återupptogs dock kontakten med Kramfors

och under fortsättningen av 1860-talet står Mattsson olika år noterad för bland annat leverans av sågtimmer, biträde vid timmerturning och besiktning av skog. Den största enskilda posten för utfört arbete var 92 dagsverken för utstämpling av timmer 1866.²⁸

Ett vägval

Tiden från 1850-talet och fram till mitten av 1870-talet uppvisade en stadig stegring av mängden försågat timmer och värdet av exporterade trävaror från Härnösands trävarudistrikt.²⁹ Ju fler människor som sysselsattes med att hugga och forsla fram den begärliga råvaran till industrin, desto mer tilltog också behovet av arbetsledning och tillsyn i skogsbygderna. Mattssons kontakter med Kramforssågen fördjupades 1868 då han engagerades som faktor, i praktiken ett slags samordnare av bolagets avverkning och flottning, inom de västra delarna av Fjällsjö.³⁰ Utöver eget arbete med utstämpling av timmer och virkesmätning involverades han i rensningen av flottleden i Rudsjöån och i flottningen av bolagets timmer i nämnda vattendrag. Dessutom ingick att hålla tillsyn över ett par av bolagets skogshemman som saknade arrendatorer.³¹

Med den nya tjänsten följde kassaansvar av icke obetydlig storlek. För att ge ett exempel uppgick omsättningen på hans konto i bolagets avräkningsbok

till 27 697 kronor år 1872. Större delen skulle betalas ut som ersättning till namngivna och icke namngivna personer för arbete i skogar och vattendrag. Beloppen varierade från några enstaka kronor till som mest över 2500 kronor, det sistnämnda ett belopp som betalades ut till norrmannen Olof Rolfssén.³² Handel med timmer, avverkningsrätter och skogshemman ingick inte i arbetsuppgifterna, åtminstone inte i någon större utsträckning. Det var en uppgift för hans närmaste chef, inspektor Magnus Herman Clase, en inflyttad hallänning som var bosatt på bolagets gård i Backe.

Det tidiga 1870-talet var på många sätt en optimismens tid i den norrländska skogsindustrin. Många nya sågverk och blivande konkurrenter till Kramfors grundades under dessa år, bland annat Strömnäs AB 1872. Initiativet till Strömnäsbolaget togs via en öppen inbjudan till intresserade i området att bidra med leveransvirke och kapital för anläggande av en ny ångsåg längs Ångermanälven. Uppropet hörsammades av så många som ville profitera på de goda tiderna, framför allt bönder och bolagstjänstemän, att det från början fastställda aktiekapitalet på en gång kunde utökas. Mattsson

Timmervältor i Öster-Rudsjön där Mattsson under 1870-talet tjänstgjorde som skogs-faktor. Efter en incident i Rörströmsälven, där han räddades i land med en lång gran efter att ha fastnat med sin båt i det strömmande vattnet, fick han en fors uppkallad efter sig, "Israel Mats-forsen". Foto: Erik Isaksson.

lät teckna sig för två aktier. Därmed satsade han 200 Riksdaler riksmünt i företaget. Dessutom förband han sig att årligen till marknadspris leverera 300 timmerstockar av prima kvalitet.³³

Intrycket är att kyrkvärden från Sunnansjö, nu snarare medelålders äng, under det tidiga 1870-talet kom till ett vägval: att bli vid sin läst på fädernehemmanet eller mera helhjärtat gå in för arbetet som skogsfaktor. Särskilt efter fransk-tyska kriget 1870–71 drevs trävarukonjunkturen på av en stark efterfrågan med åtföljande ekonomiskt inflöde i skogsbygderna, något som kan ha påverkat hans beslut. Tids nog utföll det nämligen i att Sunnansjöhemmanet såldes till Kramforsbolaget eller firma J. A. Kjellberg & Söner, som det formellt hette. Försäljningen gjordes upp med inspektör Clase i februari 1873, och enligt kontraktet avstods alla framtida anspråk på fädernejorden mot en konstant summa om 16 500 kronor. Samma val gjorde en granne i Sunnansjö, bonden och handlaren Rönnerberg, som skrev på sina försäljningspapper samma dag.³⁴

I avtalet med Kramfors ingick ett löfte om att Mattsson skulle få bli arrendator på Bergsjöåsen, ett av bolaget 1865 förvärvat och 1871 skatteköpt nybygge som låg några mil västerut nära Jämtlandsgränsen.³⁵ Arrangemanget förde med sig vissa praktiska fördelar, främst att han kom närmare Rudsjön

där hans arbete som faktor huvudsakligen bedrevs. Kanske spelade det också in att han som faktor varit i högsta grad delaktig i det arbete som pågått sedan 1865 med att bygga upp Bergsjöåsen till ett fullvärdigt skattehemman.

När han frigjorde sig från jordägandet och mera reguljärt övergick till att bli en skogsman var det förutom de praktiska aspekterna också ett viktigt inre vägval han gjorde. Två månader före försäljningen hade han tillträtt en av de högsta posterna i den borgerliga kommunen: ordförandeskapet i kommunalstämman.³⁶ Bland Mattssons jämlingar var det inte många som ens under en livstid uppnådde mer än så: att bilda familj, överta ett hemman och bli anförtrödd tunga förtroendeuppdrag. Ändå var lockelsen stor nog att bryta upp.

Flera år senare och i ett annat sammanhang får vi veta lite mer om hans syn på detta med att lyckas i livet och att göra karriär. En tjänst som lokal flottningsschef hade då blivit ledig och Mattsson föreslog i ett brev att den borde tillfalla postmästaren Rundquist i Backe. Motiveringen är mest intressant: ”Jag anser den vara skalig att fortfarande vara der han är der kan han ej få någon framtid för sig”.³⁷ Oron för postmästarens karriär är en sak för sig, men i någon mån torde den också spegla hur hans värderingar var färgade av tiden. För att skapa sig

en framtid gällde det att få in en fot i framtidsbranschen framför andra: trävarurörelsen.

Om industrialiseringen av Norrland och hur den på olika sätt förändrade befolkningen hade man överlag en kluven syn i det sena 1800-talets Sverige. En sida var den ekonomiska framgångssagan, som man gärna stoltserade med i statistisk form. En annan sida, som sågs som mer problematisk, var att bondeklassen decimerades, särskilt när det strävsamma brukandet av jorden ersattes av en jakt efter snabba klipp.³⁸ I den välkända men mycket tendentiösa reportageresa som Jonas Stadling företog genom norra Sverige 1894 för *Aftonbladets* räkning representerades denna klagan av en gammal och trött bondgubbe som uppgivet vittnade för journalisten om hur den lättfångna penningen fört det gamla samhällets dygder i graven.

Penningen är ej blott ett bytesmedel, den är ett lockbete, ett garn, hvarmed människorna fångas och föras i förderf; en kedja, som binder dem i slafveri; en pump hvarmed deras hjerteblod utsuges. [...] Hvad är det, som lockat eller nödgat vårt folk till att sälja sin skog, sina hemman, sin frihet, om ej penningen? ³⁹

I kontrast till detta upplevda onda, den nya tidsandan, ställde Stadlings informant ett lyckligt förflutet med gemenskap i byarna, hårt arbete,

hög moral och ärliga handslag. Till syvende och sist handlade det om konkurrerande framtidsvisioner och beskrivningar av verkligheten. Enligt ett annat synsätt var det nämligen genom industrialiseringen som det för Israel Mattsson och andra inlandsbor för första gången uppenbarade sig ett egentligt alternativ till att bruka jorden. Vilket i sin tur sågs som en förutsättning för att göra ekonomiska framsteg möjliga och minska fattigdomen.

Vad Matts Ersson ansåg om sin sons försäljning berättar inte källorna. Han lämnade jordelivet och Sunnansjö i januari 1873, en knapp månad innan kontraktet skrevs på.⁴⁰

Att "tjöppa" timmer

Flytten till Bergsjöåsen ägde sannolikt rum under hösten 1874, men fri från jordbrukssysslorna blev man inte. Som arrendatorer skulle familjen hålla Bergsjöåsen i skick, ett jordbruk med från början två hästar, åtta kor och ett antal getter. Till sin hjälp hade Mattsson drängen Göran Johansson Wallin, som följde med från Sunnansjö, samt hustrun och de äldsta barnen, som nu närmade sig vuxen ålder. Från 1878 förstärktes styrkan med en arbetare från Östmarks församling i Värmland, Jöns Eriksson.⁴¹

Under nästan alla åren som bonde i Sunnansjö hade Mattsson varit kyrkvärd, och mot slutet också ordförande

i kommunalstämman. Det var uppdrag som förlänade honom en central position i den lokala offentligheten. Under 1876 avböjde han omval på båda posterna. Orsaken bakom hans avhopp går bara att spekulera i, men troligen var det en kombination av det längre avståndet till kyrkbyn och av förändrade prioriteringar som spelade in.⁴²

Dessa år i mitten av 1870-talet utgör en slags brytpunkt i hans liv och karriär, där han vid sidan av faktorstjänsten hos Kramfors även kom att ge sig in i den allt mer feberaktiga handeln med timmer och avverkningsrätter. Som aktieägare hade han vissa ekonomiska intressen i Strömnäs AB och snart utvecklades ur det också en affärsmässig relation till disponenten Nikolaus Donatus Qvist och skogsinspektorn Franz Gustaf Johanson, båda inflyttade sörlänningar.⁴³ Från 1873 började Mattsson uppträda som deras timmerfaktor och kontaktperson i Fjällsjö, med uppdrag att köpa timmer av bönderna.

För Strömnäsbolaget var det en viktig prioritering att så fort som möjligt bygga upp ett eget nätverk av leverantörer. Genom att knyta Mattsson till sig, en betrodd bonde, kan man förmoda att bolagets ledning hoppades på att få in en fot hos bönderna i hans omgivning. Efter att ha tingat och byggt upp en fast kundkrets förmedlade Mattsson under återstoden av 1870-talet stora

kvantiteter av den begärliga varan. För säsongen 1876 handlade det om totalt 18 537 sågtimmer. Liknande nivåer gällde för 1877 och 1878.⁴⁴ Sedan följde på grund av konjunkturkrisen i slutet av decenniet en nedgång i volym, men när lönsamheten i branschen vände uppåt köpte Mattsson 1881 in nära 30 000 sågtimmer åt bolaget. Det motsvarade cirka en fjärdedel av Strömnäs totala omsättning av timmer det året. För sitt arbete avlönades han med 1000 kronor i årslön, plus reseersättning, men då ingick att också arbeta som tummare.⁴⁵

Om sina skogsaffärer vid den här tiden berättar Mattsson med egna ord i ett brev till disponent Qvist, daterat den 14 november 1879. När det skrevs hade han nyligen kommit hem efter en visit i Strömnäs och han rapporterade bland annat om ett timmerköp som gjorts på tillbakaresan mot Fjällsjö.

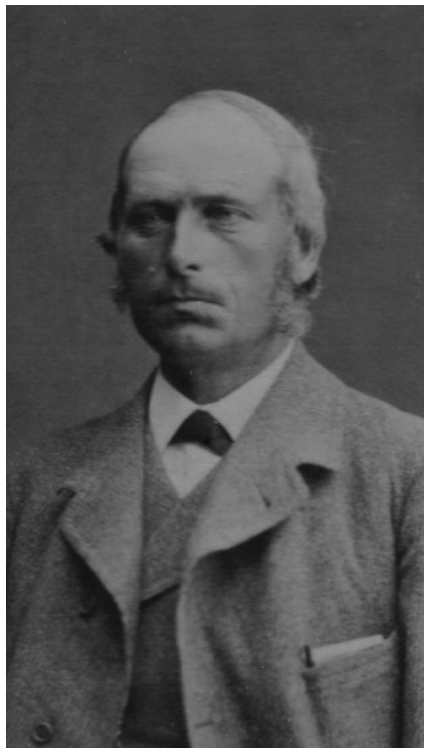
Tack för det sista sammanvaro vid strömnäs då jag kom till Nylan så bekom jag, 5000, Kronor på Banken och det kostade 2 Kronor, men för samma dag till Sollefteå. Emedan jag fick veta då jag for ner att det var En man som ville sälja timmer, men det ville jag ej omtala när jag var ner nu ty jag tänkte att det kunde väl vara någon som kan var i vägen, men på lördas morggon var jag utte och Tjöpte, 3000, st Timmer Efter det pris som har varit i år. Der på lemnade jag, 1500, Kronor, men här går ej att Tjöppa efter detta pris men jag har fått löfte om Emelan 10, 11, 1000

Timmer för Strömnäs Räkning. Men
pängar har jag gjort af med så att jag
beder om mera till Fjällsjö mattna.
Kan jag då få, 6000, Kronor så vore det
ganska trifligt för mig ty då fick jag
vara Kar.⁴⁶

Meddelandet innehåller information av varierat slag men förmedlar framför allt ett stämmingsläge. Mattsson hämtar ut bolagets pengar på filialbanken i Nyland, åker vidare till Sollefteå, sonderar utbud och efterfrågan på timmer och gör affärer till bästa dagspris. Mynt och sedlar försvinner sedan snabbt när tusentals stockar ska avbetalas. Härnäst väntade Fjällsjömarknaden strax före jul, som var ett utmärkt tillfälle att sammanstråla med gamla kunder och göra upp om fler affärer. Dit ville han gärna åka som en riktig karl, det vill säga ha ordentligt med pengar på fickan att förskottera timret med, något som var särskilt angenämt i konjunkturkrisens 1879. Mattsson förmedlar genom sitt brev en känsla av att verkligen trivas med att stå i händelsernas centrum som handelsresande i timmerstockar och penningar.

Förutom med köptimmer hade han också börjat handla med avverkningsrätter och hemman. Tidigare samma höst hade han på eget bevåg förvärvat ett hemman i byn Sporsjönäs i Ramsele socken, men inte för att behålla det själv utan för att sälja vidare till något skogsbolag. I praktiken var

han mer eller mindre tvungen att hitta en köpare före den första avbetalningen, som skulle äga rum i samband med Fjällsjömarknaden nästföljande månad. Det framgår av brevets fortsättning där han också framhåller att den numera allt hårdare konkurrensen om köptimmer och avverkningsrätter gjorde det tvunget att ibland köpa hemmanen med jord och allt.

*Israel Mattsson i sin krafts dagar.
Fotografiet har förmedlats av Arne
Magnusson, Bergsjöåsen.*

Efven en sak till får jag omtala att jag har köpt Sporsjönäs skogen och den kostar, 25 000, Kronor på Everdstigstiden och skulle strömnäs vilja hafva den så står den fritt för deras räkning men i annat fal så får den komma till någon annan. Ty det skall vara, 5 000, Kronor vid Fjellsjö mattna. Jag tror väl att det kan gå an att hafva 4 seland Everdeligen Ty nu mera är väl ej någon skog här att få tag uti.⁴⁷

Förhandlingarna med Strömnäs drog ut på tiden och fastän affären längre fram tillstyrktes av bolagets inspektor Johanson i Näsåker blev den av olika anledningar inte av.⁴⁸ Istället gick kontraktet till det offensivt satsande Dals Ångsågsbolag som ägdes av bröderna Seth och Frans Kempe, sannolikt inklusive en väl tilltagen provision.⁴⁹ Som jämförelse hade Mattsson ett par år tidigare fått 2000 kronor plus en procent på nettobehållningen i provision för att han hjälpt till att slutföra en större affär åt Strömnäs. Den gången hade det gällt en avverkningsrätt i hundratusenkronorsklassen på skogen i byarna Risselås och Vallen i Ströms socken.⁵⁰

Breven från inlandet

I slutet av 1870- och början av 1880-talet konkurrerade ett femtontal större bolag om skogen i västra Ångermanland. Ett jämnt informationsflöde mellan kontoren, som hade kännedom om avsättningsmarknaden och hur ka-

pital flöt in, och representanter som Mattsson, som befann sig ute på fältet med senaste underrättelser om priser och vad som bjöds ut till salu, var förstås av största vikt. Innan telegrafens drogs fram till Backe 1883 var man från Fjällsjö och andra inlandsorter hänvisad till att använda vanlig postgång för att kommunicera. Korta affärsmeddelanden sändes fram och tillbaka dagligdags, ibland också längre brev.

Tonen i korrespondensen mellan Mattsson och hans chefer är respektfull och uteslutande affärsmässig. Frånsett konventionella hälsningsfraser nämns sällan familjeliv och privata angelägenheter, dock med några undantag, som när hans hustru låg svårt sjuk sommaren 1884. Det hindrade inte att arbete kunde förenas med socialt umgänge. Herrar disponenter och inspektorer hälsade gärna på i Bergsjöasen på väg för att bese nyinköpta skogar, delta vid flottningspremiären eller ta nattkvarter på väg till och från Ströms marknad. För egen del brukade Mattsson passa på att gästa herrgården i Strömnäs i samband med bolagsstämman varje år, och vid åtminstone ett tillfälle inbjöds han att hälsa på i Kramfors när en representant för ägarfamiljen, Jonas Kjellberg, var uppe från Göteborg.

På det hela taget tycks han funnit sig tillrätta i sitt nya värv. Arbetet som arrendator och skogsfaktor för Kramfors utgjorde basen.⁵¹ Till det lades skogsaf-

färerna för Strömnäs och de affärer han gjorde för egen räkning. När förhandlingarna om Sporr sjönäshemmanet drog ut på tiden fick han, enligt vad uppgifter berättar, i sista stund loss pengar till den första avbetalningen via ett förskott för ett parti timmer som han hade i lag med länsman Wikström i Ström.⁵² I början av 1880-talet lät han också köpa in och behålla ett par hemman på spekulation, varifrån han sedan sålde timmer med förmodat god förtjänst. Liksom gästspelen för andra bolag är dock omfattningen av hans frilansaffärer svåra att uppskatta.

Även barnen drogs efterhand in i faderns skogliga verksamhet. I synnerhet gällde det de äldsta sönerna Matts (Mattias) och Israel, som vid den här tiden hade kommit upp i tjugoårsåldern. Matts, som var äldst, började tidigt som faderns assistent i skogen och fick med tiden en alltmer framträdande roll i dennes affärer. Det framgår bland annat av en skriftväxling hösten 1880 då inspektor Johanson i spänd väntan på om Mattsson "lyckats göra någon affär med de pänningar han bekom af mig i Backe" väntade på de bådas ankomst till bolagsgården i Näsåker, för vidare resa mot Sollefteå och gemensamt möte med disponent Qvist på marknaden där.⁵³

Befordran till inspektor

I början av 1880-talet utnämndes Mattsson till Kramforsbolagets skogsinspektor i Fjällsjö. Därmed blev han en av de första "infödda" inspektorerna i västra Ångermanland.

Den tidigare inspektorn Clase återvände till sina rötter i Onsala (Hallands län) efter att ha innehaft sin tjänst under drygt 20 års tid. Närmare bestämt fick han sparken av bolagets nyträdde disponent Per Lagerhjelm. I ett brev till ledningen i Göteborg daterat den 3 april 1881 uppgavs orsaken vara "hans olämplighet, hans oförmåga att sköta sina åligganden, och hans verkliga lättsinne i behandlingen af verkets angelägenheter". Konkret handlade kritiken om att Clase låtit sina privata affärer bli av så stort omfång att "verkets egna affär blifvit en fullkomlig bisak". Även hans anseende i bygden ansågs vara illa skadat. Istället för att vara en förebild, någon som utstrålade förtroende, hade han verkat "rent ut demoraliserande på den stora massa allmoge och arbetare, med hvilka han haft att göra". När det gällde frågan om en efterträdare hade Lagerhjelm sin uppfattning klar:

Inom Fjällsjö finnes en man, vid namn Israel Mattson, arrendator af Hrr hemman Bergsjöås, samt f.n. factor åt Strömnäs – med vitsord om sig att vara den hederligaste mannen i Fjällsjö. Denne har jag vidtalat och han har utlofvat åtaga sig bestyren i Fjällsjö.⁵⁴

Hustrun Anna Britta Mattsson, född Mattsdotter. Hon hade ingen framträdande roll i makens affärsverksamhet men drog antagligen ett tungt lass i hemmet under hans ofta förekommande bortavaro i tjänsten. Fotografiet har förmedlats av Arne Magnusson, Bergsjöåsen.

I uppsägningsbrevet till Clase anmodades denne att redan från sommaren 1881 låta Israel Mattsson träda in i hans ställe för "alla göromål i distriktet, såväl med flotningen, med räkningarne med folket, som ock med ledningen af öfriga göromål, på det jag skall känna mig lugn".⁵⁵

Lagerhjelm hade ursprungligen fått upp ögonen för Mattsson vid sin eriksgata, en inspektionsresa till bolagets olika hemman och arrendatorer

sommaren 1880. Enligt en då författad promemoria hade "en särdeles dugtig karl" mött upp i Bergsjöåsen:

Egendomligt nog är denne man en sorts faktor åt Strömnäs, som gifver honom 1,000 Kronor i lön, en anordning, möjligen bra för Strömnäs, men icke särdeles lämplig för verket, som väl borde kunna använda honom sjelf och icke borde behöfva hålla bostäder åt Strömnäs tjenstemän⁵⁶

Genom rockaden på inspektorsposten påföljande vår rättades den saken till. I brevet till ledningen i Göteborg slog disponenten fast att:

med den förändring i Ådalsförvaltningen, som jag nu föreslår, tror jag att Hrr kunna vara mycket lugna. Israel Mattsson är just en pendant, och äfven god vän!, till Wikström och en man, som ej krusar att för någon säga sin ärliga mening – och hans ansigtsuttryck äro i högsta grad tilltalande och frimodigt – mannen är 50 år gammal!⁵⁷

Liknelsen med bonden och kyrkvärden Ante Wikström, som var bolagets representant i Tåsjo socken, antyder att utnämningen av Mattsson inte bara var en smidig internlösning utan också ingick i en rekryteringspolitik: att knyta till sig personer med högt anseende i bygden.

I början av sin tid som inspektör ställdes Mattsson direkt under disponent Lagerhjelm i Kramfors, till vilken han

skulle skicka sina rapporter. Det ändrades längre fram till en representant för ägarfirman, Carl Kjellberg, som från 1887 sattes som chef över bolagets samlade skogsförvaltning med säte i Backe. Avancemanget från faktor till inspektor betingade ett påslag från 1000 till 3000 kronor om året i fast arvode. Bolaget lät dessutom uppföra en ny herrgårdsliknande mangårdsbyggnad som skulle tjäna som ståndsmässigt högkvarter i Bergsjöåsen.⁵⁸

Sönerna förbereddes vid den här tiden alltmer målmedvetet av fadern för en framtid inom Kramfors organisation. Vintern 1883–84 sändes Matts, den äldste, till Kristinehamns praktiska skola för att lära sig bokföring.⁵⁹ Den yngste, Johannes, som ännu inte nått tonåren, vistades periodvis i Kramfors för att i bolagets hägn få ordentlig skolundervisning, meddelad av lärarinnan Lundvik och under uppsikt av disponenten.⁶⁰

Från Strömnäs horisont såg man med stor oro att bolaget riskerade att förlora en av sina bästa människor ute i fält, en oro som inte dämpades av att också sonen Matts drogs i riktning mot Kramfors. Som disponent Qvist uttryckte det 1883 ”blir detta för oss obehagligt – det inser jag redan nu – och gifver anledning till strid för att behålla gamla tioåriga kunder”.⁶¹ Uttalandet visar vilken betydelse han tillmätte sin timmerfaktor.

Mattsson verkar inte själv ha haft några tankar på att svika Strömnäs.

Trots att det inte kan ha varit en enkel balansgång med de dubbla lojaliteterna, inspektor i det ena, aktieägare och timmerköpare i det andra, försökte han under de följande åren på olika sätt tillgodose båda bolagens intressen. Till exempel inför vintern 1886/87 fick sonen Matts, som det året köpte timmer åt Strömnäs, företräde till de gamla kunderna medan fadern avstod från att konkurrera.⁶² Han fortsatte också för egen del att förmedla vissa hemmansaffärer till Strömnäs framför Kramfors. Att det ändå upplevdes som problematiskt att ha delade ombud framgår av diskussionerna mellan Johanson och Qvist, som båda var bekymrade över att tappa marknadsandelar när Mattssons och hans söners uppdrag för Kramfors fördjupades.⁶³

Hur man från Kramfors sida såg på Mattssons fortsatt dubbla uppdrag berör inte källorna men naturligtvis måste disponenten ha varit medveten om det – och accepterat det. Uppenbarligen ansågs fördelarna med arrangemanget överväga priset av att låta honom behålla rätt stor handlingsfrihet. Kanske speglar det också att ställningen som faktor och inspektor kunde vara ganska flexibel vid den här tiden, med mer eller mindre starka bindningar till ett eller flera bolag.

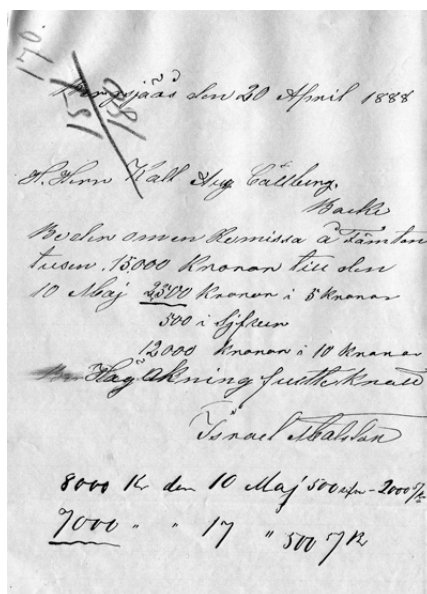
De skogliga tjänstemännens arbete följde en säsongsrytm med vissa återkommande huvuduppgifter: om

sommaren och hösten att utstämpla timmer, inför vintern att anlita man-
 skap för timmerdrivningarna och
 skriva kontrakt på köptimmer, om
 våren att tumma timmer och hålla
 uppsyn över flottningen. Mattsson
 brukade löpande rapportera in till
 kontoren i Kramfors och Strömnäs
 om läget med dammarna och vatten-
 tillgången. Ofta var det besvärligheter
 med att hinna få ut timret genom
 vårfloden i Kråkån. Jämfört med upp-
 gifterna som faktor tillkom framför
 allt ansvaret för att köpa timmer och
 göra affärer med bönderna, en verk-
 samhet som pågick mer eller mindre
 året runt. Dessutom skulle han före-
 träda bolaget i distriktet, kommunalt
 och juridiskt, samt som arbetsledare
 hålla kontakten med underställda fak-
 torer och arrendatorer.

Organisationen runt honom växte
 under 1880-talet till vad som närmast
 kan beskrivas som ett familjeföretag
 i företaget. Båda sönerna Matts och
 Israel avlönades nu av Kramfors,
 den förre som kontorsbiträde, den
 senare som tumningsbiträde.⁶⁴
 Räkenskaperna vittnar om att verk-
 samheten stadigt växte i omfång. Varje
 år under 1880-talet passerade hundra-
 tusentals kronor kassan, det mesta i
 faktiska sedlar och mynt. Den totala
 omsättningen på Mattssons konto hade
 1884 stigit till 288 251 kronor, vilket om-
 räknat till dagens penningvärde (via

levnadskostnadsindex, KPI) motsvarar
 över 16 miljoner.⁶⁵

Om påfyllning av kassan, vilket
 behövdes titt som tätt, skickade han
 brev eller telegraferade, flera gånger
 i månaden när det var säsong. Pengar
 skickades som remissa från firma
 Kjellbergs huvudkontor i Göteborg
 och kunde en tid senare hämtas ut på
 lämpligt bankkontor, oftast Backe.
 Enbart under månaderna maj och juni
 1883 skickades fördelat på åtta tillfällen

Dokument ur SCA:s arkiv, Merlo.
 Mattsson kunde inte stäva till "Kjellberg"
 men han visste hur man hämtade ut
 pengar på banken; stora summor i gång-
 bara valörer. Beställningar som den på
 bilden skickades ibland flera gånger i må-
 naden till Backe, Kramfors och Göteborg.

närpå 32 000 kronor till Mattsson. Under hösten samma år levererades först 25 000 kronor inför marknaden i Fjällsjö, och därefter påfyllning med ytterligare 15 000 kronor inför marknaden i Åsele. Den sistnämnda försändelsen kvitterade han ut på postkontoret i Åsele, större delen i fem- och tiokronor.⁶⁶ I nutida penningvärde motsvarar det mångmiljonbelopp, som han regelbundet bar på i sin väska och fördelade ut till bönder och lejda arbetare. Till det lades de inte obetydliga summor som han fortsatt varje år hanterade för Strömnäs räkning.

De stora tjänsterna

Vid den här tiden pågick jakten på råvara på de flesta orter utefter Ångermanälven.⁶⁷ Mattssons huvudsakliga distrikt var Fjällsjö med omnejd, men under en period var han också tillförordnad inspektör i Junsele och Åsele. Omfattande reseanslag vittnar om att resorna i tjänsten var både många och långa. I ett brev till chefen för skogsförvaltningen, Carl Kjellberg, berättar han om en färd på uppskattningsvis 15–20 mil enkel väg till byn Hacksjö i södra Lappland strax före jul 1887. Dit hade han åkt för att försöka köpa

Vy från Bergsjöåsen, tidigt 1900-tal. Bolagsgården (Kramfors AB:s inspektorsbostad och kontor, infällda bilden) uppfördes 1884 och fick tre år senare telefonförbindelse med telegrafstationen i Backe. Den totalförstördes i en brand 1929. Byggnaden närmast i bild är sannolikt det hus som familjen bebodde före 1884, vilket i samband med uppförandet av bolagsgården flyttades till denna plats. Detta hus stod fortfarande kvar 2015, obebott men i välbevarat skick. Foto: Erik Isaksson.

avverkningsrätten till ett skogsskifte på drygt 1000 hektar, som efter avvittningen ägdes gemensamt av bönderna i byn. Enbart resan tog fyra dagar enkel väg i bistert vinterföre.

Jag önskade att Herr Källberg skulle varitt med den. 16. 17. 18. för att få höra hvilket verde Hacksjö Byamänd hade på sin skog de begärde, 81000, Kronor på 50 år hvar på jag ej kunde gifva ett svar, uttan ganska lesen att fara en sådan väg, då frågade jag hvad pris de hade på träd, blef 4 Kronor, då tenkte jag nu är all råd utte. Så funderade jag en stund, då fattade jag mod gick till Bonden Lars Nordin frågade hvad han ville hafva för sitt hemman jag är bjuden, 11.000, Kronor men vil hafva 12.000, Kronor då bjöd jag 10.000, Kronor, 5000 Kronor genast 5000 Kronor den 1 Mars 1888. så gick jag till mitt quartter 1 timma gick kom guben får jag 11.000 Kron så är jag belåten. mitt svar var hvad jag hade sakt så blef saken upp gjort.⁶⁸

Det omaskerade brevet ger en konkret inblick i ett affärsmöte mellan Mattsson och en grupp bönder, i det här fallet med kärvande förhandlingar och en motpart som ställde hårda krav på motprestation. När han efter tre dagar åkte hemåt hade han skaffat kontrakt på dels det största hemmanet i byn, dels 11 800 träd på rot efter att ha förhandlat ner priset till 2,50 kronor per styck. Det var inte riktigt den affär han åkt dit för att göra och han var långt

ifrån säker på hur lönsam den skulle bli. Men den säkrade en del av vinterns timmerbehov.⁶⁹

De flesta av skogsaffärerna var emellertid förlagda i hembygden runt Fjällsjö. Vid ett tillfälle hade Kjellberg, hans överordnade, lovat en bonde som själv hört sig för om en försäljning av sitt hemman att få besked av Mattsson, förre kyrkvärden, efter söndagens gudstjänst. Till Mattsson gav han följande råd: ”Bjud honom 4000 kr i värsta fall få vi väl öka till 4500”.⁷⁰ Detta som ett konkret exempel på hur olika roller – inspektor, bonde, f.d. kyrkvärd – kunde sammanflyta. När affärer skulle göras upp så handlade det förstas om pengar och taktik, men många gånger också om relationer och förtroende. Genom att bygga relationer till de säljande bönderna kunde man som inspektor skaffa sig ett försprång gentemot konkurrenterna. Ett återkommande uttryck i de överordnades omdömen om Mattsson är att han gjorde bolagen ”stora tjänster”. Då syftade man inte i första hand på hans skicklighet som flottningsförman och timmertummare, utan på andra slags tjänster kopplade till skogshandeln.⁷¹

Wilhelm Kugelberg, som senare blev skogschef och disponent för Fiskeby i Östergötland, arbetade som praktikant för Kramfors under 1890-talet. I sina minnesbilder skriver han om några äldre inspektorer som han träf-

fade på under den tiden och att de i regel var "ansedda bönder". En var Israel Mattsson. En annan var Ante Wikström i Brattbäcken. En tredje Ola Johansson i Alanäset.

De voro dugliga och ansedda män, som man aldrig hörde annat än gott om. Pratet om att det köptes skog med hjälp av psalmboken hos dem, som hade religiös anstrykning eller tack vare brännvinskutningen på annat håll, tillämpades aldrig av dem, eller någon jag hörde talas om, vilket ju ej utesluter att sådant någon gång kanske förekommit. Att argumenteringen på sina håll var stark, kan ju hända, som då ett ombud sökte övertyga säljare med: "Jag vill sjunk levande i helvite, om inte vårt bolåg är det bästa av alla bolågen."⁷²

Tänkvärt med frasen om helvetet och det bästa bolaget är att ett arguments tyngd till inte obetydlig del beror på vem som uttalar det. Ett starkt argument kan bli svagt med en mindre trovärdig avsändare, precis som ett svagt argument kan bli trovärdigt om man hyser förtroende för personen som framför det. Det vanligaste tillvägagångssättet för skogsaffärer vid den här tiden var att inspektorn förhandlade enskilt med en bonde om hans hemman eller skogsskiften. Sådana förhandlingar kunde pågå en längre tid innan en affär blev av, i månader och ibland i årtal. När man går igenom brevmaterial och annan dokumenta-

tion kan de tjänster som tillskrivs Mattsson i huvudsak brytas ner till följande innehåll: han var välunderrättad om vad pågick i bygden, höll reda på vilka bönder som ville eller behövde sälja och "underhandlade" framgångsrikt med dem. Framför allt sades han ha god hand med andra bönder: kunde tala med dem på bönders vis.⁷³ Inför slutförandet av en viktig affär i byn Långåsen 1887 såg Strömnäs inspektör Johanson särskilt till att plocka upp Mattsson på vägen dit. Som han själv berättar:

Jag reste till Backe der jag sammanträffade med Israel Mattsson som jag lyckades förmå blifva mig följaktlig till Långåsen emedan jag viste att jag i hans sällskap lättare skulle kunna uppgöra affären med Jöns Larsson och hans söner om deras 6 seland jord och skog tillsammans.⁷⁴

När en person som den påtänkte säljaren litade på och kanske hade känt sedan barnsben kunde gå i god för att Kramfors eller Strömnäs var det bästa bolaget att sälja till, gick affären lättare i lös. De viktiga tjänsterna bestod således i att Mattsson delade med sig av sitt kontaktnät och sitt förtroendekapital till Johanson och de andra bolagsmännen. Att ha kännedom om vad det pratades om på byn var även det av största vikt för att kunna veta när en möjlighet att göra affärer öppnade sig.

I några fall går det att se att provision för dylika tjänster utbetalades utöver det fasta arvodet. Långäsenaffären var ett sådant tillfälle. Inspektor Johanson bad sin överordnade Constantin Falck att han till Mattsson skulle ”uttrycka bolagets tack för den hjälp han lemnade mig” samt att ”sedermera får jag väl framkomma med förslag om ersättning till nämnde Mattsson för de tjänster han gör Locknöbolag.”⁷⁵

Både Kramfors och Strömnäs blev så småningom stora skogsägare i Fjällsjö.⁷⁶ En indikation på att Mattsson hade varit framgångsrik i sin förmedlande verksamhet dateras till slutet av 1880-talet. Inspektor Johanson förkunnade då i ett brev till disponent Qvist att de flesta av Mattssons ”gamla kunder” numera hade sålt sin skog och att den ”för andra tagit slut”.⁷⁷

Tack för god vakt!

Förutom att anskaffa timmer var en viktig del av inspektorskapet att representera bolaget i olika juridiska och lokalpolitiska sammanhang. I förordnandet som inspektor gavs Mattsson befogenhet att företräda och bevaka Kramfors intressen på kommunal- och kyrkostämmorna inom Fjällsjö, Junsele och Åsele.⁷⁸ Den kommunala rösträtten, som efter 1862 vilade på strikt plutokratisk grund, gjorde skogsbolagen till en växande maktfaktor i de norrländska inlandskommunerna. Ju

fler hemman ett bolag förvärvade, desto fler röster, så kallade fyrkar, fick det att rösta med på kommunal- och kyrkostämmorna. Detta har i tidigare forskning bland annat beskrivits som att ett ”fyrkvälde” bredde ut sig i delar av landet. I extrema fall kunde en majoritet av rösterna samlas i några få bolags eller personers ägo.⁷⁹ I västra Ångermanland blev rösterna inte så koncentrerade, eftersom de fördelades på många olika bolag. I Fjällsjö förfogade alla bolag tillsammans över drygt en tredjedel av rösterna i början av 1890-talet.⁸⁰

Deras inflytande kunde komma till uttryck på olika sätt, dels genom att använda bolagens röster i skarpa lägen, dels genom indirekta påtryckningar av det slag vi idag närmast skulle kalla för lobbyism. Korrespondensen mellan Mattsson och hans närmaste chefer visar att Kramforsbolagets ledning noga bevakade vad som pågick lokalpolitiskt i inlandskommunerna. Mattsson hade vid den här tiden inte kvar några egna tunga förtroendeuppdrag inom det kommunala; däremot agerade han som bolagets representant i frågor som berörde dess intressen.⁸¹ Vid ett tillfälle heter det kort och koncist i ett brev från disponent Lagerhjelm: ”Tack för bref af 17ds samt för god vakt på kommunalstämman”.⁸² I ett annat brev från Kjellberg till Lagerhjelm framgår att Mattsson vårvintern 1888 var på väg till

Junsele för att bevaka avgörandet i en viktig kommunal fråga.

Mattsson var hos mig inatt, han reste till Junsele idag på kommunalstämma, är vilja att ha ett fattighus, men gubben tror det blir för dyrt och är ej med derom – och går det efter samma grunder, som kyrkbygge, blir det en bra påkänning.⁸³

Den gången handlade det om att försöka stoppa byggandet av fattighus eller i varje fall se till att Junseleborna inte vältrade över utgiften på enbart fastighetsägarna. Men direktiven kunde

också vara av mer framåtsyftande slag, som 1882, när Kramfors drev på för att få en telegrafstation förlagd till Backe. Telegrafverkets krav var att kommunen skulle ordna med lämplig lokal för telegrafstationen samt garantera den en årlig omsättning om minst 1200 kronor. Till kommunens positiva svar bidrog att Mattsson under pågående kommunalstämma lovade att Kramfors och några andra bolag under tio års tid skulle ge 300 kronor om året i bidrag till lokalhyran.⁸⁴ Telegrafan var en viktig fråga för inspektorer och disponenter, vilka

Under 1860- och 1870-talen var Israel Mattsson kyrkvård i Fjällsjö. Tillsammans med före detta lanthandlaren Henric Pebrsson i Backe donerade han 1885 kyrkans nuvarande storklocka. Den bär inskriptionen "Gudi allena äran". Foto: Erik Nydahl, 2015.

ville minska informationsavståndet mellan kustland och inland.⁸⁵

På grund av avståndet hade Mattsson emellertid svårare att bevaka stämorna i Junsele och Åsele på egen hand. I Junsele löstes det genom en rekrytering av kyrkoherden Frans Blix, som i hemlighet fick i uppdrag att hålla ett vakande öga öppet. Denna idé väcktes under hösten 1883 i diskussioner mellan Lagerhjelm och Mattsson om behovet av någon pålitlig man som kunde bevaka bolagets "rätt" och skicka bud efter förstärkning när det behövdes. Vid ett tillfälle funderade disponenten öppet i ett brev till Mattsson: "Vore icke kyrkoherden Blix dertill lämplig? Jag använder honom heldre än länsmannen, hvilken sednare jag ogerna använder annat än i rättgångar".⁸⁶ I vidare meningsutbyten våren 1885 framgår att relationen med Blix då hade etablerats, att denne meddelade sig med Mattsson och på alla vis syntes "vara på rätta vägar". I utbyte bad Blix om Kramfors hjälp och röster för att på kommunalstämman stoppa ett förslag om inrättande av brännvinsmagasin, givetvis med bolagsfullmakten utställd på annan person för att inte röja samarbetet.⁸⁷

Den här formen av påverkanskanaler och ingångna relationer handlade om informationsutbyte och röster, men lika mycket om att försöka påverka dagordningen. I all enkelhet synliggör det maktutövandets komplexitet.

Som mångårig kyrkvård i Fjällsjö var Mattsson väl bekant med hur systemet fungerade; kunskaper, erfarenheter och kontakter som genom honom också politiskt kom Kramfors till del genom ett framgångsrikt nätverksbyggande.

Åter till myllan

Vid ingången till 1890-talet tog Israel Mattsson avsked från inspektorsbefattningen och satte bo på ett hemman i byn Näset, som ligger i Ströms socken i utkanten av nuvarande Strömsund. Detta hemman hade han köpt för 13 000 kronor på en konkursauktion efter handlanden Anders Andersson Byström ("Ante i kyrkbyn") vårvintern 1880, i kölvattnet av den djupa konjunkturkris som då hade slagit hårt mot många som bedrev affärer.⁸⁸ Ägoviddens var på omkring 350 hektar, huvuddelen skogsmark. Inte heller gårdstunet behövde skämmas för sig med vacker utsikt över Ströms Vattudal.⁸⁹

Från 1880-talets mitt hade Mattsson låtit rusta upp gården som en reträttplats för sig och sin familj, bland annat genom att uppföra en ny och större mangårdsbyggnad. Enligt ett barnbarn till Mattsson, som intervjuades 1982, hade farfadern ett tag haft tankar på att bege sig till det stora landet i väster, "Amerikafeber".⁹⁰ Men så lång blev inte resan. Enligt uppgifter ur kyrkböckerna genomfördes familjens flytt till Näset under oktober 1890.

Kvar i Bergsjöåsen blev sönerna Matts och Israel: den ene övertog faderns plats som inspektor, den andre fick tjänst som bokhållare.⁹¹ Längre fram skulle också yngste sonen Johannes och sonsonen Valentin komma att tjänstgöra för Kramforsbolaget i Bergsjöåsen. Den sistnämnde gick i pension 1964, då som skogvaktare för SCA.⁹²

Även om det hette att han ”drog sig tillbaka” avslutades inte Mattssons arbete för Strömnäs genom flytten till Ström.⁹³ Disponent Qvist och skogsförvaltare Johanson hyste tvärtom stora förhoppningar om att han skulle kunna ”uträtta” något där i affärsväg, ja rent utav att det skulle bli en fördel när man nu fick monopol på hans tjänster.⁹⁴ De följande åren verkar han utöver timmerinköp och skogsaffärer framför allt ha varit sysselsatt med att organisera avverkning och flottning av en större mängd timmer från byarna Risselås och Vallen, timmer som han själv hade skaffat bolaget avverkningsrätt på i slutet av 1870-talet.⁹⁵ I eget namn genomförde han en som det verkar mycket vinstbringande affär med fastigheten Öhn nr 4 i Ström, vilken han enligt lagfarten förvärvade 1892 för 15 500 kronor och fyra år senare skickade vidare till Strömnäs, då betald med 15 000 kronor för avverkningsrätten, 15 000 kronor för hemmanet och ”enligt särskild förbindelse” 20 000 kronor i ytterligare provision.⁹⁶

Efter mitten av 1890-talet utvecklade Mattsson successivt sina engagemang inom skogsindustrin. Det sista året han uppbar reguljär lön från Strömnäs med rätt till skrivbiträde var 1896; därefter fick han ersättning för enstaka förrättningar.⁹⁷ I samma veva följde också ett generationsskifte på hemmanet i Näset till näst yngste sonen Anders Nordin, som hade följt sina föräldrar från Bergsjöåsen och nu var i färd med att bilda egen familj. Mattsson och hans maka tryggade ålderdomen på traditionellt vis med ett födorädskontrakt.⁹⁸

Bokslut

Israel Mattsson somnade in på gården i Näset den 24 augusti 1911, omgiven av hustru, barn och barnbarn.⁹⁹ Han blev 80 år. Många års inkomster av tjänst, kapital samt vinster och provisioner på olika skogsaffärer hade gjort honom till en förmögen man. Bouppteckningen som upprättades efter hans död ger en detaljerad bild av hur hans hem och ekonomi såg ut i livets slutskede.¹⁰⁰ Ett välförsett och representativt hem av det slag man under 1800-talet ofta såg hos välbärgade bönder träder fram, med stora uppsättningar av glas, porslin och silver, och ett välfyllt linneförråd. En del affärsrelaterade föremål förekommer också i förteckningen, bland annat ett bokskåp, ett kassaskåp och en brevkopiepress. Vid tiden för dödsfal-

let hade han en stor summa pengar i kassaskåpet, 4 400 kronor i kontanta medel, vilket får sägas vara passande för en man som under sin livstid hanterat sedlar och mynt närmast som en banktjänsteman.

Utöver lösöret fanns i boet säkra tillgångar till ett värde av drygt 52 000 kronor. Det var inget mot vad mer välbeställda träpatroner kunde visa upp, men ändå mycket för sin tid. Av de disponibla tillgångarna, cirka 35 000, och då har jag räknat bort ekonomiska förbindelser inom familjen, var ungefär hälften placerade i värdepapper. De viktigaste innehaven var 13 aktier i Strömnäs AB och 45 aktier i AB Jämtlands Folkbank. Därtill kom några aktier av mera symboliskt slag i Södra Ångermanlands Ångfartygs AB och Ströms Badhus AB. Innehavet i Strömnäs hade sitt ursprung i de aktier som han först hade förvärvat 1872 och som genom åren hade fyllts på med fler till sammanlagt 13 stycken. Dessa aktier utvecklades till en mycket lyckad investering som runt sekelskiftet genererade utdelningar på mellan 500 och 1000 kronor om året och gav honom fortsatta kontantinkomster livet ut.¹⁰¹ Även till bankaktierna fanns det en personlig koppling. Mattsson hade ingått i den första styrelsen när lokala Ströms Folkbank grundades 1898, en bank som senare gick upp i Jämtlands Folkbank 1909.¹⁰²

Trots sitt engagemang för det jämtländska bankväsendet verkar han emellertid inte haft något eget konto i folkbanken eller i någon annan bank. Istället sysslade han med privat utlåningsverksamhet av det slag som var så karakteristiskt för kreditgivning på landsbygden före bankväsendets genombrott. Med undantag för utlåning inom närmaste familjen hade han vid sin död 16 fordringar till olika ortsbor till ett sammanlagt värde av cirka 14 000 kronor. De fem största krediterna låg på mellan 1500 och 3220 kronor inklusive ränta.¹⁰³

Mattssons placeringar omväxlande i aktier och traditionella reverser speglar den brytningstid från privata fordringar till institutionella fordringar som ekonomhistorikern Kristina Lilja framhåller var kännetecknande för det sena 1800-talets kreditmarknad. Han tog intryck av ett modernt sätt att investera sitt sparande men höll också till en del fast vid det traditionella, och blev aldrig någon entreprenör eller affärsman som fick pengarna att växa till riktiga höjder.¹⁰⁴ Samtidigt måste man betänka att hushållet hos en äldre person sällan är representativt för ett hushåll i yrkesverksam ålder. Konsumtion av förgängligt slag går inte att följa i efterhand, och i det här fallet finns en del som tyder på att tillgångar i ett tidigare skede hade förts över till barnen i form av förskott på arv. Till

det ska läggas hans utan tvivel största investering i livet: köpet och sedan upprustningen av hemmanet i Näset till en modern och välkött lantgård.

Konklusion

I den livliga debatten om Norrlandsfrågan runt sekelskiftet 1900 framställdes ofta bolag och bönder som varandras motpoler. På den ena sidan de självägande bönderna, fast rotade i myllan sedan generationer tillbaka. På den andra skogsindustrins ombud som trängde in i byarna och välte omkull gamla strukturer. En tredje kategori, som inte riktigt passade in, var de bönder som tog tjänst hos bolagen, och som i vissa kretsar sågs som medlöpare och förrädare. Den här artikeln har försökt nyansera bilden av en polariserad relation genom att visa att bolaget i den form många bönder mötte det ganska ofta representerades av just en grannbonde.

Tiden efter 1870 och fram till sekelskiftet 1900 sammanföll med en kraftig ökning av antalet bolagstjänstemän i västra Ångermanland. Även gruppens sammansättning och ursprung förändrades under samma period. Vid periodens början var de inflyttade och utomlänns födda tjänstemännen i överväldigande majoritet. Vid dess slut hade en omfattande lokal rekrytering tagit vid, framförallt av bönder och bondsöner. Detta hade både praktiska

och strategiska orsaker. Praktiska för att behovet av extern kompetens minskade i takt med att kunskaper ackumulerades lokalt. Strategiska för att det också kunde finnas ett mervärde i att rekrytera lokalt. Genom att följa Israel Mattsson har vi fått en nära inblick i den här processen.

Huvudpersonen själv, kan vi först konstatera, passar inte in i de mallar som producerades i sekelskiftesdebatten om skogen och Norrland. Som många andra bönder verksamma under 1800-talets senare hälft sålde han sitt hemman, men inte som en passiv eller påtvingad åtgärd utan som en rationell och kalkylerad handling inför det framtiden hade att erbjuda. I hans livsresa – från faderns timmerleveranser till Kramfors, via hur han själv som ung skaffade sig sidoinkomster, till hur det så småningom framstod för honom som mest rationellt att välja skogen och penningen framför torvan – finns det en tydlig kontinuitet. Som många andra greps han av tidens affärslusta. Arbetet i skogen och flottningen ledde honom först till ett deltidsarbete som faktor och därifrån vidare till ett erbjudande att bli inspektör. Vägen från bonde till heltidsinspektör var en stegvis process som kom att sträcka sig över ett kvarts sekel.

Som timmerfaktor och skogsinspektör för två av de största sågverken i regionen sattes han i en central position

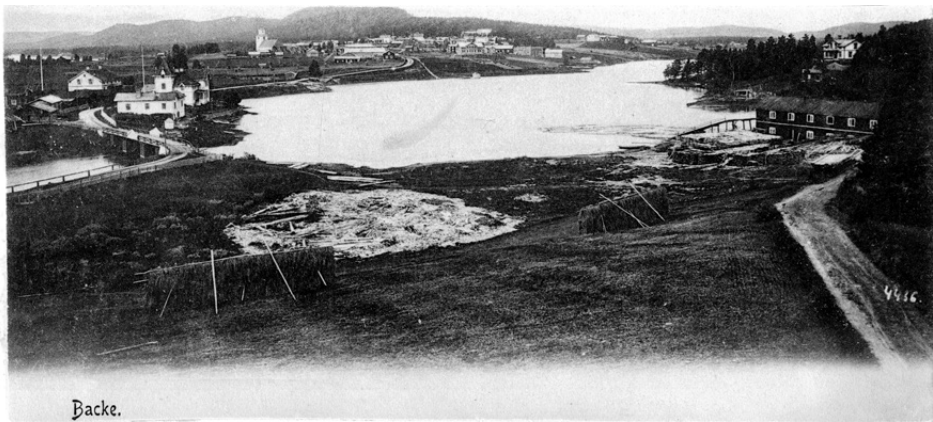
i arbetet med att föra samman de ångermanländska fjällsocknarnas resurser med världsmarknaden. Han gjorde skogsaffärer med bönderna. Han bevakade bolagets lokalpolitiska intressen. Han lejde in manskap för avverkning och flottning. Själva utförandet var i sig en skapande process som gick långt utöver att bara verkställa andras beslut och order. För att nå de uppsatta målen fordrades kompetens och egenskaper av varierat slag, vilket han visade prov på i Backe, Hacksjö, Långåsen, Sporr sjönäs och Junsele, med flera orter.

Genom sina vägval i livet skaffade sig Mattsson ett ekonomiskt obekymrat liv på ålderns höst samt möjligheten att ge barnen startkapital, vissa av dem även en språngbräda till egna karriärer i skogsbolagets tjänst. Men någon klassresenär i egentlig mening var han inte. Visserligen valde han en gång affärerna och karriären framför fädernejorden, men av de intjänade medlen användes en del till att återköpa bondejord, och precis som sin far slutade han som förordstagsare på sonens gård.

Att Mattsson var född bonde var också det som gjorde honom så framgångsrik som timmerköpare och inspektör. Det skänkte honom egenskaper som en inflyttad inspektör inte hade. Hit hörde förmågan att tala på ett språk som andra bönder förstod. Han formulerade sig inte särskilt väl i skrift, men han verkar ha vetat bättre

än vilken skolad bolagsman som helst hur man skulle föra sig i stugorna och på "mattna" för att få köpa timmer och hemman. Som kyrkvård ur gammal bondsläkt hade han också tillgång till viktiga kontakter och nätverk som kunde komma bolagen till del. Det ska man inte uppfatta som att han arbetade för att vilseföra andra sockenbor till dåliga affärer, det finns det få belägg för – men däremot att han bidrog med olika former av lokalt kapital som uppdragsgivarna direkt och indirekt kunde dra nytta av. Mattsson och andra bönder som gjorde motsvarande karriärer torde därför varit viktiga, kanske rentav nödvändiga, för skogsbolagen att knyta till sig. Dels för att smörja övergången till ett nytt sätt att organisera ägandet och utvinnandet av skogsråvaran, dels för att bolagen skulle kunna hävda sig mot varandra i den inbördes konkurrensen. Sannolikt är det också en del av förklaringen till att bolagsledarna i Kramfors och Strömnäs var beredda att acceptera att Mattsson arbetade för dem med ett betydande mått av egen handlingsfrihet. Följden av att be honom välja sida kunde i värsta fall bli att man riskerade viktiga positioner i kampen om timret och skogsmarken.

En annan aspekt av Mattssons liv och karriär kretsar runt hur samhället omkring honom successivt förändrades. Den inhemska konsumtionens betydelse i industrialiseringsprocessen har

Vykort med motiv från Backe, cirka 1900. Tillhör Länsmuseet Västernorrland.

tidigare diskuterats av många historiker. Främst har då effekterna av en ökad varukonsumtion under 1800-talet framhållits, något som i sin tur var en följd av processer som jordbrukets effektivisering, industrialiseringen, penningekonominns genombrott och en växande befolkning.¹⁰⁵

Som inspektör hade Mattsson en central roll i dessa processer. Med den ena handen tog han, med den andra gav han till inlandsborna från den världsomspännande marknaden hundratusentals och åter hundratusentals kronor i utbyte mot timmer, hemman och dagsverken. Kapitalet kom till Backe från Göteborg och andra avlägsna orter, men det var genom Mattsson och andra på plats i Norrlands inland som det kom i omlopp. En del blev kvar i egen ficka och investerades av honom i familj och framtid. Men större

delen omsattes i lokal och regional konsumtion, delades ut till bönder och arbetare och genererade i nästa led nya arbetstillfällen.

I Fjällsjö ökade befolkningen med över 500 procent under Mattssons livstid, en ökningstakt som var bland de snabbaste i landet. Många var inflyttare som sökte lyckan i en region som stundom beskrevs som Sveriges motsvarighet till Klondyke. I *Västernorrlands läns kalender*, utgiven 1909, kunde författaren konstatera att befolkningen i Fjällsjö till skillnad från i forna tider numera hämtade "sitt lefvebröd från arbete i skogarna och vid flottningen", och vidare att den gamla kyrkbyn och marknadsplatsen successivt hade vuxit in i en ny och större kostym, där det nu året runt försiggick en livlig verksamhet med "rätt omfattande handel och handtverk".¹⁰⁶

Lasarett och apotek betjänade de växande skarorna av människor, och med telegrafens och senare telefonens ankomst knöts Backe ihop med kusttrakterna och resten av landet. Det var aspekter av moderniseringen som välkomnades av de flesta, och för vilka utvecklingen inom skogsindustrin hade varit en viktig förutsättning. Kanske är det också den viktigaste förklaringen till att så många av ortens bönder valde

att bejaka en ny tids möjligheter snarare än att spjärna emot.

Israel Mattssons insats för att organisera om skogsmarknaden och konsumtionen i Norrland var inte stor som enskild berättelse betraktad. Men så var han inte ensam om sin uppgift. I slutet av 1800-talet fanns det många män med pengar i de norrländska skogarna.

Ett tack för bildmaterial och diverse sakupplysningar riktas till
Anna Backman Wikström i Strömsund, Arne Magnusson i Bergsjöäsen
och Gunnar Magnusson i Stockholm.

Noter

- 1 I Sverker Sörlin, *Framtidlandet: debatten om Norrland och naturresurserna under det industriella genombrottet* (Stockholm 1988) kap. 6, har denna debatt placerats i en utförligare idéhistorisk kontext.
- 2 Se min artikel "Nybyggen till reapris? Bolagsköp av jordbruksfastigheter i ängermanländska Edsele socken 1865–1906", och där anförda arbeten, i Stefan Dalin, *Makt, myter och historiebruk: historiska problem i belysning* (Sundsvall 2014) s. 95–121.
- 3 Uppgifter från Skogsstyrelsens och SCA:s hemsidor, 2017-09-12.
- 4 Svenbjörn Kilander, "Norrlandsfrågan och Sveriges väl", i Stefan Dalin (red.), *Makt, myter och historiebruk: historiska problem i belysning* (Sundsvall 2014) s. 86. Kilanders analys bygger på resonemang i Norrlandskommitténs betänkande.
- 5 Begreppet timmerfront diskuteras bl.a. av Lars Östlund, se hans avhandling *Exploitation and structural changes in the north Sweden boreal forest 1800–1992* (Umeå 1993) s. 16–20.
- 6 De strukturella villkoren för sågverksnäringens framväxt redogörs för i Jan Jörnmark, *Skogen, staten och kapitalisterna* (Lund 2004).
- 7 Jan Glete, Ågande och industriell omvandling (Stockholm 1987) s. 151–158. För en närmare diskussion om norska trävaruexportörernas expansion i i Sverige, se Francis Sejersted, "Veien mot öst", i *Vandringar: festskrift till Ingrid Semmingsen på 70-årsdagen* (Oslo 1980).
- 8 För en översikt av Ängermanälven som flottled, se Birger Norman, *Samverkan med en flod: Ängermanälvens flottningsförening från förstadierna till Sandslån sommaren 1966* (Sollefteå 1966).
- 9 Procentsatserna baseras på bolagens andel av totalt mantal och ger sålunda inga exakta arealmått. Norrlandskommitténs betänkande, vol. 6, tabell 1. I Lars-Göran Tedebrand, *Västernorrland och Nordamerika 1875–1913: utvandring och återinvandring* (Uppsala 1972) s. 62.
- 10 Lars Kardell, *Svenskarna och skogen, del 2: från baggböleri till naturvård* (Jönköping 2004) s. 12f.
- 11 Om arbetskraftsvandringarna från Svealand till Norrland, se t.ex. Göran Rosander, *Herrarbete: dalfolkets säsongsvisa arbetsvandringar i jämförande belysning* (Uppsala 1967) s. 327; Björn Rondahl, *Emigration, folkomflyttning och säsongarbete i ett sågverksdistrikt i södra Hälsingland 1865–1910: Söderala kommun med särskild hänsyn till Ljusne industrisamhälle* (Uppsala 1972); Esse Lövgren, "Befolkningsutvecklingen: en demografisk studie", i Filip Hjulström, *Sundsvallsdistriktet 1850–1950* (Uppsala 1955) s. 387–390; Tedebrand (1972) s. 115–126; Mats Rolén, *Skogsbygd i omvandling: studier kring befolkningsutvecklingen, omflyttning och social rörlighet i Revsunds tingslag 1820–1977* (Uppsala 1979) s. 208–212, och där anförd litteratur.
- 12 Johanson till Qvist 28/11 1881, B:1, Skogsförvaltningen i Nasåker, Strömnäs AB, SCA:s arkiv Merlo i Timrå (SCA).
- 13 Se t.ex. diverse noveller i Valdemar Lindholms verk *När skogen dör: berättelser* (Stockholm 1901). Den gavs ut i tre upplagor, 1901, 1906 och 1911.
- 14 Ett av få undantag är Baggböle sågverks inspektör i Lycksele, Svedmark, som porträtteras av Gunnar Balgård: "En trogen underhuggare: inspektör Carl Svedmark i Baggböles tjänst 1836–94", i *Essäer om norrländsk litteratur, konst och historia* (Stockholm 1998) s. 149–178. Svedmark var dock inte lokalt rekryterad utan som till sågverkets förste förvaltare.
- 15 Anna Götlind, "Rotemansarkivet som källa till herrarbetarnas liv i Stockholm", i *Bebyggelsehistorisk tidskrift*, nr 68 (2014) s. 40.
- 16 Seland är en ängermanländsk omskrivning av jordebokens mantal. 1 mantal = 24 seland.
- 17 Släktuppgifterna bygger på information som vaskats fram ur husförhörslängder, se vidare A 1:1 (fol. 44–45), A 1:3 (fol. 37–38); A 1:4 (fol. 54–55), A 1:5 (fol. 89), Fjällsjö kyrkoarkiv, Östersunds landsarkiv (ÖLA).
- 18 Uppgifter för Fjällsjö socken, ur: CEDAR, Demografiska databasen, Umeå universitet. För en betraktelse över Fjällsjös äldre historia, se även Uno Persson, "Kommentarer till Hulphers", i *Fjällsjö krönika 1952* (Backe 1953) s. 13–29.
- 19 I Johan Mannerheim, *Kramfors aktiebolag: utveckling och organisation* (Stockholm 1928) berättas (s. 41) om hur befolkningen i Fjällsjö vid 1700-talets mitt på en sockenstämma ska ha uttryckt önskemål om rensning av "stora ån" för att "genom densamma stockar mände kunna flyttjas, på det de med arbete eller timmerfällande måge få tillfälle att göra sig någon förtenst." Efter att sägarna i Kramfors och Lo kom igång 1744 verkställdes rensningar och började timmer flottas från Fjällsjö och nedströms för dessa bolagsräkning.
- 20 Om Kramforsbolagets äldre historia, se ffa Nils H. Qvist, *Ådalen: ett bidrag till dess industri- och personhistoria*, del 1 (Stockholm 1943) s. 178–234; Mannerheim (1928) särskilt s. 13–15, 29–30, 37–42, 52–55.
- 21 Avräkningsböcker, se t.ex. G II:14 (fol.199) 1838, G II:18 (fol. 291) 1842, G II:21 (fol. 332) 1845, Kramfors AB; Avräkningsböcker G II:3 (fol. 651) 1851, G II:7 (fol. 161) 1855, Skogsförvaltningen i Backe, Kramfors AB (SCA).
- 22 Avräkningsbok 1855, G II:7 (fol. 165), Skogsförvaltningen i Backe, Kramfors AB (SCA).
- 23 Avräkningsbok 1856, G II:8 (fol. 349), Skogsförvaltningen i Backe, Kramfors AB (SCA).
- 24 Avräkningsbok 1857, G II:10 (fol. 498), Skogsförvaltningen i Backe, Kramfors AB (SCA).
- 25 Husförhörslängder A I:6 (fol. 100), A I:7 (fol. 145), A I:8 (fol. 214), Fjällsjö kyrkoarkiv (ÖLA).
- 26 En något egendomlig detalj är att Mattsson under 1860- och 1870-talen i kommunala protokoll och husförhörslängder konsekvent kallas för Nordin samtidigt som han

- själv lika konsekvent undertecknar dem som Mattsson. Längre fram klarnar det tydligt för sockenskrivaren att endast sönerna skulle bära det nya familjenamnet.
- 27 Sockenstämmoprotokoll 1/1 1860, K I a:4, Fjällsjö kyrkoarkiv (ÖLA).
- 28 Avräkningsböcker, se t.ex. G II:16 (fol. 457) 1862, G II:20 (fol. 644) 1866, Skogsförvaltningen i Backe, Kramfors AB (SCA).
- 29 Harald Wik, *Norra Sveriges sågverksindustri: från 1800-talets mitt fram till 1937* (Stockholm 1950) s. 190–91.
- 30 Enligt uppgift i Mattssons dödsruna ska anställningen som faktor ha inletts år 1868, se *Sollefteå-Bladet* 29/8 1911. Det stämmer också överens med vad bolagets avräkningsböcker visar.
- 31 Avräkningsböcker, se t.ex. G II:23 (fol. 453) 1868, G II:25 (fol. 683) 1869, Skogsförvaltningen i Backe, Kramfors AB (SCA).
- 32 Avräkningsbok 1872, G II:31 (fol. 697), Skogsförvaltningen i Backe, Kramfors AB (SCA).
- 33 Aktieteckningen genomfördes med stöd av 1848 års aktiebolagslag som var en viktig del i kapitalförsörjningen till de nya industrier som etablerades under 1800-talets andra hälft. Även inspektor Clase fanns med på den första listan över aktieägare. Nils H. Qvist, *Strömnäs: ett bolagsöde* (Stockholm 1953) s. 11–17.
- 34 Lagfartsprotokoll 20/2 1873 § 129 och 130 med bilagor, Småprotokoll A II:25, Ramele tingslags häradsrätt, Härnösands landsarkiv (HLA).
- 35 Bergsjöärens krononybygge ägdes från början kollektivt av bönderna i grannbyn Rudsjö. De sålde åborätten till firma J. A. Kjellberg & Söner för 16 000 Riksdaler riksmünt 1865, men först vid skattläggningen 1871 fick bolaget tillgång till de stora skogsarealer som hörde till nybygget. För en närmare genomgång av nybyggesväsendet och industrialiseringen, se min artikel "Nybyggen till reapris?" (2014).
- 36 Kommunalstämmoprotokoll 31/12 1872, A I:2, Fjällsjö kommun, Strömsunds kommunarkiv (SK).
- 37 Mattsson till Qvist 15/11 1879, E:1a, Strömnäs AB (SCA). Isak Petter Rundqvist, född 1849 i Fjällsjö, var kontorsskrivare i kronolänsman/postexpeditör Forshells hushåll. Emellertid blev det inte någon tjänst som flottningsschef. Senare blev han istället postmästare i Nysätra (Västerbotten) och senare i Skövde.
- 38 Detta synsätt artikulerades framför allt i sekelskiftets debatt om Norrlandsfrågan. Se t.ex. Sörlin (1988) och Kilander (2014) s. 85–89.
- 39 Jonas Stadling, *Vår irländska fråga: brev till Aftonbladet från en studieresa genom Norrland* (Stockholm 1894, faksimilupplaga Östersund 1987) s. 39–46.
- 40 Husförhörlängd, A I:8 (fol. 214), Fjällsjö kyrkoarkiv (ÖLA).
- 41 Husförhörlängd, A I:8 (fol. 34 och 214), Fjällsjö kyrkoarkiv (ÖLA); Arne Magnusson, *Magnussons släktkrönika* (Bergsjöåsen 2010) s. 131.
- 42 Kyrkostämmoprotokoll 28/5 1876, K I a:4, Fjällsjö kyrkoarkiv (ÖLA); Kommunalstämmoprotokoll 30/12 1876, A I:2, Fjällsjö kommun (SK).
- 43 I likhet med Kramfors inspektor Clase hade Qvist och Johanson flyttat upp till Norrland under 1850- och 1860-talen för att börja arbeta på bolagskontoret. I den meningen tillhörde de den första generationen av inflyttade bolagstjänstemän.
- 44 Avräkningsbok för 1876, G II:5 (fol. 129), Strömnäs AB (SCA).
- 45 Avräkningsböcker G II:2 (fol. 279) 1879, G II:4 (fol. 125) 1881, Skogsförvaltningen i Näsåker, Strömnäs AB (SCA). Jfr uppgifter om sågverkens i årligt medeltal försägade timmer 1881–85, i BiSOS, serie H, *Femårsberättelse för Västerorrlands län* 1881–85, s. 18.
- 46 Mattsson till Qvist 14/11 1879, E:1a, Strömnäs AB (SCA).
- 47 Mattsson till Qvist 14/11 1879, E:1a, Strömnäs AB (SCA).
- 48 Strömnäs AB var vid den här tiden ganska försiktiga med att köpa hela hemman. Nackdelen ansågs vara att det förde med sig ansvar för jord och arrendatorer, vilket man slapp om man köpte endast själva skogen. Johanson till Qvist 15/1 1880, B:1, Skogsförvaltningen i Näsåker, Strömnäs AB (SCA).
- 49 Lagfartsprotokoll 3/2 1881 § 2 och 3, Småprotokoll A II:41, Ramele tingslags häradsrätts arkiv (HLA).
- 50 Styrelseprotokoll 26/7 1877, A I:1, Strömnäs AB (SCA).
- 51 Se t.ex. avräkningsbok 1877, G II:40 (fol. 609), Skogsförvaltningen i Backe, Kramfors AB (SCA).
- 52 Johanson till Qvist 16/12 1879, E:1a, Strömnäs AB (SCA).
- 53 Johanson till Qvist 19/9 1880, B:1, Skogsförvaltningen i Näsåker, Strömnäs AB (SCA).
- 54 Lagerhjelm till J. A. Kjellberg & Söner i Göteborg 3/4 1881, B:3, Korrespondens Kramfors, Kramfors AB (SCA).
- 55 Lagerhjelm till Clase 3/4 1881, B:3, Korrespondens Kramfors, Kramfors AB (SCA).
- 56 Promemoria/reseberättelse av Lagerhjelm, daterad oktober 1880 (s. 33), B:3, Korrespondens Kramfors, Kramfors AB (SCA).
- 57 Lagerhjelm till J. A. Kjellberg & Söner i Göteborg 3/4 1881, B:3, Korrespondens Kramfors, Kramfors AB (SCA).
- 58 Avräkningsbok 1884, G II:60 (fol. 1183), Kramfors AB (SCA).
- 59 Lagerhjelm till Mattsson 29/10 1883, B:5, Korrespondens Kramfors, Kramfors AB (SCA).
- 60 Lagerhjelm till Mattsson 19/5 och 6/6 1885, B:7, Korrespondens Kramfors, Kramfors AB (SCA).
- 61 Qvist till Johanson 9/9 1883, B:5, Strömnäs AB (SCA).
- 62 Johanson till Qvist 27/11 1886, B:1, Skogsförvaltningen i Näsåker, Strömnäs AB (SCA).

- 63 Johanson till Qvist 19/12 1881 och 11/6 1883, B:1, Skogsförvaltningen i Näsåker, Strömnäs AB (SCA).
- 64 Avräkningsbok Fjällsjö distrikt 1886 (fol. 280), Skogsförvaltningen i Backe, Kramfors AB (SCA).
- 65 Avräkningsbok 1884, G II:60 (fol. 1183), Kramfors AB. Ett annat år, 1888, var den totala omsättningen på Mattssons konto i bolaget 220 786 kronor. Bland annat hade man under vintern det året avverkat 87 121 timmerstockar på bolagets egna skogar inom Fjällsjö distrikt. Kostnaden för "utdrifning" och flottning av dessa stockar uppgick till 77 220 kronor, pengar som Mattsson fördelade ut till berörda arbetare i kontanter. Avräkningsbok 1888, G II:49 (fol. 223), Skogsförvaltningen i Backe, Kramfors AB (SCA).
- 66 Uppgifterna är sammanställda ur diverse korrespondens 1883, B:5, Korrespondens Kramfors, Kramfors AB (SCA).
- 67 Jfr Nydahl (2014), s. 102 (om Edsele socken) och Gunnar Arpi, "Bolagens skogsförvärv i Sundsvallsdistriktet 1850–1950", i Ragnhild Lundström, *Kring industrialismens genombrott i Sverige* (Stockholm 1966) s. 72–73 (en kartläggning av bolagens skogsförvärv i Sundsvallsdistriktet).
- 68 Mattsson till C. Kjellberg 23/12 1887, E:4 (fol. 41), Skogsförvaltningen i Backe, Kramfors AB (SCA).
- 69 Denna affär analyseras närmare i: Erik Nydahl, "Så gör jag af med pengar: en inblick i Kramforsbolagets skogsaffärer i lappländska Hacksjö 1887", i *Öknytt: Johan Nordlandersällskapets tidskrift* 2017: 1–2.
- 70 En annan gång fick Mattsson beröm av disponent Lagerhjelm för sin taktik angående krammanshandeln att "passa på medan de andra äro åt Sollefteå", något som förmodligen syftade på att de andra bolagens ombud för tillfället var bortresta. Lagerhjelm till Mattsson 26/1 1884, B:7, Korrespondens Kramfors, Kramfors AB (SCA).
- 71 T.ex. beskrevs Mattsson av Strömnäs inspektör Johanson i ett internt brev 1890 som en som "har gjort och ännu gör bolaget stora tjänster, hvarföre jag alltid velat tillmötesgå honom hans önskingar i pengaväg". Johanson till Qvist 27/2 1890 (bilagan), B:2, Skogsförvaltningen i Näsåker, Strömnäs AB. Se även Lagerhjelm till Mattsson 6/6 1885, B:8, Korrespondens Kramfors, Kramfors AB (SCA).
- 72 Wilhelm Kugelberg, *Norrländska bilder* (Örebro 1955) s. 12. *Bolag* skall utläsas med tonvikt på sista stavelsen på ångermanländska.
- 73 Se t.ex. Lagerhjelm till Mattsson 26/6 1883, B:5, Lagerhjelm till Mattsson 23/1 1884, B:7, Korrespondens Kramfors, Kramfors AB; Johanson till Falck 28/2 1884, B:1, Johanson till M. Mattsson 16/10 1884, B:1, Johanson till Qvist 19/11 1888, B:2, Skogsförvaltningen i Näsåker, Strömnäs AB (SCA).
- 74 Johanson till Falck 7/4 1887, B:1, Skogsförvaltningen i Näsåker, Strömnäs AB (SCA).
- 75 Locknö var vid denna tidpunkt enbart ett skogsförvaltande bolag, delägt av Strömnäs. Johanson till Falck 7/4 1887, B:1, Skogsförvaltningen i Näsåker, Strömnäs AB (SCA).
- 76 Jfr uppgifter över sågverkens fastighetsinnehav, i BiSOS, serie H, *Femårsberättelse för Västerorrlands län 1896–1900*, tabell 5.
- 77 Johanson till Qvist 27/2 1888, B:2, Skogsförvaltningen i Näsåker, Strömnäs AB (SCA).
- 78 Se t.ex. fullmakt för Mattsson att företräda bolaget kommunalt i Fjällsjö, Junsele och Åsele, B:7 (fol. 103), Korrespondens Kramfors, Kramfors AB (SCA).
- 79 Det så kallade fyrkaltssystemet gällde mellan 1863 och 1909 och innebar att röster fördelades proportionellt med utgångspunkt i de skattskyldigas inkomster och fastighetsinnehav. Juridiska personer erhöll röster på samma villkor som fysiska kommunmedborgare och det fanns ingen övre gräns för hur många röster en person/ett bolag kunde inneha. För tidigare undersökningar av norrländska skogsbolags kommunala rösträtt och inflytande, se ffa Erik Nydahl, *Ifyrrens tid: politisk kultur i två ångermanländska landskommuner 1860–1930* (Härnösand 2010) s. 75–124; Ove Lundberg, *Skogsbolagen och bygden: ekonomisk, social och politisk omvandling i Örnsköldsviksområdet 1860–1900* (Umeå 1984) s. 199–203.
- 80 BiSOS, Serie R, *Kommunala rösträtten* 1892, s. 105.
- 81 Mattsson deltog dock ett flertal år som ledamot av taxeringsnämnd och bevillningsberedning, de instanser som fastställde grunderna för kommunalskatten, eventuellt som bolagets representant under de senare åren. Se t.ex. kommunalstämmoprotokoll 31/5 1873, 6/6 1874, 22/5 1875, 19/2 1876, 28/2 1877, 29/5 1881, 27/5 1882, 27/1 1883, 29/5 1886, 22/5 1887, A I:2, Fjällsjö kommunarkiv (SK).
- 82 Lagerhjelm till Mattsson 23/10 1883, B:5, Korrespondens Kramfors, Kramfors AB (SCA). Jfr även i samma volym Lagerhjelm till Mattsson 22/6 1883: "Valsedel för komministervalet i Fjällsjö bilägges".
- 83 Kjellberg till Lagerhjelm 31/3 1888, B:1, Skogsförvaltningen i Backe, Kramfors AB (SCA).
- 84 Kommunalstämmoprotokoll 30/10 1882, A I:2, Fjällsjö kommunarkiv (SK).
- 85 Att bolagens ingripande i kommunala angelägenheter emellanåt kunde väcka ont blod illustreras av ett efterspel till decemberstämman i Fjällsjö 1883. Stämman överklagades efteråt i sin helhet till länsstyrelsen av några andra röstberättigade. Motiveringen till deras klagan var dels att en norsk undersäte och trävaruentreprenör fått delta i förhandlingarna, dels att Israel Mattsson hade "tillåtit att utöfva rösträtt" för samtliga av Kramforsbolagets hemman. Detta trots att bolaget på en del hemman hade överlätit besittningsrätten och därmed, menade de klagande, även rösträtten till arrendatorer. Uppgifter ur *Nyaste Herrnösands-Posten* 11/1 1884.
- 86 Lagerhjelm till Mattsson 3/10 1883, B:5, Korrespondens Kramfors, Kramfors AB. Se även Lagerhjelm till Mattsson 23/1 1884, B:7, Korrespondens Kramfors, Kramfors AB (SCA).
- 87 Lagerhjelm till Mattsson 1/4 och 6/5 1885, B:8, Korrespondens Kramfors, Kramfors AB. Samarbetet som enligt disponenten skulle "uppmuntras" verkar ha fortsatt under

- ätminstone några års tid, t.ex. i slutet av 1887 uppmanades Blix gå på kommunalstämmen för att bevaka en vägfråga. Kjellberg till Blix (fol. 70), B:1, Skogsförvaltningen i Backe, Kramfors AB (SCA).
- 88 Lagfartsprotokoll 18/12 1882 § 78 (fol. 508), Småprotokoll A II a:27, Hammerdals tingslags häradsrätt (ÖLA). I jordeboken benämndes det Näset nr 1 om 3/20-dels mantal.
- 89 För karta och arealuppgifter, se Lantmäterimyndigheternas arkiv, e-tjänsten *Historiska kartor*, akt 23-STJ-131, hemmansklyvning av Näset 1 år 1884. Före 1870 ägdes och beboddes hemmanet av kyrkvärden Hans Zakrisson, därefter av inspektör Carl Herman Norrman till 1874 och av handlanden Andersson Byström till 1880. Den sistnämnde hade sannolikt förvärvat det som ett rent spekulationsobjekt. Han var aldrig bosatt på gården och lät under sin tid som ägare stycka av flera tomter.
- 90 Bandinspelad intervju med Olov Nordin (1905–1990) i Strömsund 10/3 1982. Finns i original hos Anna Backman Wikström, Näset, Strömsund.
- 91 Husförhörlängd A I:9 a (fol. 54), Fjällsjö kyrkoarkiv (ÖLA).
- 92 Magnusson (2010) s. 148.
- 93 Citat ur Mattssons dödsruna, i *Sollefteå-Bladet* 29/8 1911.
- 94 Johanzon till Qvist 4/12 och 18/12 1890, B:2, Skogsförvaltningen i Näsåker, Strömnäs AB (SCA).
- 95 Se t.ex. avräkningsböcker G II:15 och G II:19, Skogsförvaltningen i Näsåker, Strömnäs AB (SCA).
- 96 Avräkningsbok 1896, G II:19, Skogsförvaltningen i Näsåker, Strömnäs AB (SCA). År 1895 hade Mattsson sålt ytterligare ett hemman (i Norrby) till Strömnäs, enligt lagfarten för 15 000 kronor.
- 97 Avräkningsböcker 1890–1900, G II, Skogsförvaltningen i Näsåker, Strömnäs AB (SCA).
- 98 Husförhörlängd A I a:10b (fol. 342), Ströms kyrkoarkiv (ÖLA).
- 99 Mattssons dödsannons, i *Sollefteå-Bladet* 29/8 1911.
- 100 Bouppteckning efter Israel Mattsson 23/11 1911, F II:24, Hammerdals tingslags häradsrätt (ÖLA).
- 101 Till exempel utdelade bolaget 75 kr/aktie 1888, 40 kr/aktie 1889, 50 kr/aktie 1892, 75 kr/aktie 1896. Det gav beräknat på Mattssons 13 aktier kapitalinkomster på mellan 520 och 975 kronor per år. Avräkningsböcker, G II:12, G II:15, G II:20, Skogsförvaltningen i Näsåker, Strömnäs AB (SCA).
- 102 Per Nilsson-Tannér, *Aktiebolaget Jämtlands Folkbank 1874–1949: minnesskrift till 75-årsjubileet* (Stockholm 1949) s. 128.
- 103 Några av läntagarna var smeden Carlsson i Näset, bageriskan Olivia Blomberg i Strömsunds municipalsamhälle och torparen Hans Hansson i Tullingsås. Till det skulle läggas 27 osäkra fordringar i storleksordningen 5 till 500 kronor, sammanlagt värde 2871 kronor, samt en osäker fordran på 2000 kronor hos ett sterbhus i Sollefteå.
- 104 Under 1800-talets andra hälft blev det allt vanligare att placera i olika institutionella tillgångar som värdepapper och bankinrättningar. Långsamt bidrog det till att pressa ut den tidigare helt dominerande privatlänemarknaden. Se t.ex. en undersökning av Falun: Kristina Lilja, *Marknad och husbäll: sparande och krediter i Falun 1820–1910 utifrån ett livscykelperspektiv* (Uppsala 2004) s. 42–58, 81–98.
- 105 Se t.ex. Olle Krantz Olle & Lennart Schön, *Om den svenska konsumtionen under 1800- och 1900-talen: två uppsatser* (Lund 1984) s. 7–20; Christer Ahlberger, *Konsumtionsrevolutionen: om det moderna konsumtions-sambällets framväxt 1750–1900* (Göteborg 1996) s. 157–158. Jfr även Fredrik Sandgren, *Åt var och en efter behov: en studie av lanthandeln i Revsundsregionen i östra Jämtland 1870–1890* (Uppsala 1999) om lanthandeln i östra Jämtland under sent 1800-tal, en verksamhet som bytte reda pengar mot konsumtionsvaror.
- 106 *Västernorrlands Läns Kalender* (Härnösand 1909) s. 337.

Gustav II Adolf: Finlandssvenskarnas härförare under 1900-talet

Av Torbjörn Nilsson

Den 6 november varje år firar den svenskspråkiga minoriteten i Finland *Svenska dagen*.¹ Valet av datum är ingen slump. När firandet inleddes 1908 stod Gustav II Adolf högt i kurs. Hans död vid Lützen denna dag 1632 högtidlighölls också runt om i Sverige. Så är det inte längre, men Svenska dagen har behållit sitt datum. Den tidigare hjältekonungen som för hundra år sedan stod i centrum som symbol för svensk kultur och svenskt samhällsliv i Finland har sedan länge lämnat scenen. Hyllningarna av hans insats tillhör en svunnen tid.

Ändå ger firandet, främst dess traditionella högtidstal, utmärkta möjligheter att analysera hur man från finlandssvenskt håll ser och har sett på sin historiska roll i Finland från 1900-talets början till nutid. Talen speglar de stridsfrågor som engagerat

de svensktalande i mer än hundra år. Talarna representerar olika grupper och delar av samhället – författare, språkforskare och andra akademiker, politiker och företrädare för det breda svenskspråkiga kulturlivet.

De tal som analyserats har hållits av kända personer i samband med evenemang i Helsingfors eller andra städer. De har getts en framträdande plats i tidningarna och bidragit till den samtida debatten. I vissa fall har också tidningsledare som publicerats i samband med Svenska dagen tagits med. Någon full representativitet gör undersökningen inte anspråk på, men det är rimligt att tro att de centrala tankelinjerna fångats in, liksom utvecklingen över tid.²

Den historiserande utgångspunkt som valet av Gustav II Adolfs dödsdag innebar har gjort att det förflutna länge

27. Modersmålets sång.

Med kraft. J. F. HAGFORS.

1. Hur här - ligt sång - en kling - ar på äls - kat mo - ders -
2. Vad ä - delt fäd - ren tänk - te, vad skönt de drömt en
mål! Han tröst i sor - gen bring - ar, han skärper sin - nets
gång, det allt de åt oss skänk - te i moders - må - lets
p
stäl. Vi hört den sång - en lju - - da i
sång. Hur vå - ra ö - den ran - - das, den
ljuv - lig barn - doms - tid, och en gång skall han
sång - en är oss kär, vår själ i ho - nom
mf
ljuv - - da åt oss i gra - ven frid. Du skö - na sång, vårt
an - - das, vår ri - ke - dom han är. Du skö - na sång, vårt
f ff
bäs - ta arv från ti - de - varv till ti - de - varv, ljud
bäs - ta arv från ti - de - varv till ti - de - varv, ljud
rit.
högt, ljud fritt från strand till strand i älskat fos - ter - land.
högt, ljud fritt från strand till strand i älskat fos - ter - land.

J. F. HAGFORS.

Modersmålets sång, finlandssvenskhetens "nationalsång", hörde och hör fortfarande till de fasta inslagen då Svenska dagen firas. Ur Sångers för folkskolan utg. på föranstaltande av Stockholms folkskole - direktion 1929. Källa: Projekt Runeberg.

användes som redskap i retoriken, som argument för de krav som ställdes. Inför hundraårsdagen för Finlands självständighet den 6 december (nationaldagen) 1917 kan historiesynen bli en nyckel för att förstå också dagens ställningstaganden. Att Martin Luthers proklamerande av sina djärva teser

samtidigt råkar fira femhundra år är "en händelse som ser ut som en tanke" (Erik Gustaf Geijer om Kalmarunionen). Gustav II Adolf knöts på Svenska dagen till striden för lutheranismen i Europa, något som från både finlandssvensk och rikssvensk sida sågs som ett försvar också mot hotet från öster.

Historiesyn och bilden av historien

Begreppet historiesyn anknyter till hur bilden av det förflutna skapas.³ Till skillnad från konstruktivistiska ansatser utgår jag ifrån att tolkningarna inte kan utformas hur som helst utifrån en viss händelse. Inte heller är det förhärskande synsättet enbart ett resultat av eliters medvetna skapande av en tolkning som tjänar vissa intressen.

Grundtanken är att en rörelses tolkning av historien kan vara en nyckel till förståelsen av dess utveckling. Hur långt är tidsperspektivet? Vilka skeden i historien lyfts fram? Hur används historien i det vardagliga arbetet? Vad säger oss användningen av tidsbegrepp som bevarande och tradition, respektive framsteg och utveckling? Ett exempel som förekommer på såväl rikssvenskt som finlandssvenskt håll är "den urgamla svenska bondefriheten", ett begrepp med oklar tidsbestämning men som bär med sig ett frihetsideal som en viss samhällsklass anses vara bärare av. Från vitt skilda ideolo-

giska läger, höger som vänster, har den svenska frihetstraditionens betydelse framhållits.

Att knyta tolkningen till enskilda hjältar, använda kontraster mellan onda och goda eller att se historien som en strävan mot en lyckligare tid har också konsekvenser för berättelsens meningsinnehåll.

”Hjältekonungens” seger 1908

När Svenska folkpartiet (bildat 1906) på sin partidag i Vasa 1908 tog upp frågan om en särskild dag för manifesterandet av det svenskspråkiga Finland fanns visserligen andra alternativ, men ”hjeltekonungen” eller ”lejonet från Norden” med sin död vid Lützen, fick huvudrollen på *Svenska dagen*, som högtiden döptes till. Författaren och poeten Johan Ludvig Runebergs födelsedag den 5 februari var ett alternativ, men ansågs konkurrera med Svenska litteratursällskapets aktiviteter den dagen. Att ”finska män” (antagligen de ledande stormännen) för första gången tilläts att delta i kungavalet 15 februari 1362 ansågs värt att lyfta fram, men föll på att februarimanifestet 1899, inledningen till förryskningspolitiken, hade utgetts samma dag. Enstaka röster höjdes även för en dag som mer symboliserade landets inre historia, som 15 juli (invigningen av Åbo Akademi 1640) eller 28 mars (öppnandet av Borgå lantdag 1809).⁴

Språkprofessorn Hugo Pippings och prosten L A Wennerströms argument för Gustav-Adolfsdagen väjde dock tungt. Pipping ansåg att den 6 november utgjorde ett gemensamt historiskt minne och uttryckte samhörighet med Sverige. Wennerström underströk att dagen var intimt förknippad med kampen för den lutherska tron. Lovordandet av tiden inom det svenska riket, lutheranismen, uppoffring för höga ideal som stod starka i dåtidens svenska kultur samt högstämda ord om kungens strid för samvetsfrihet mot barbariet i öster (Ryssland) och tyranniet i söder (katolicismen) utgjorde länge bärande pelare för Svenska dagens historiska budskap.

Firandet föddes som ett led i den svenskspråkiga mobilisering som följde på den finsknationella frammarschen från 1800-talets mitt. Den successivt minskande andelen svenskar har motiverat sin plats i Finland i hög grad just genom kulturens och traditionens kraft, genom historiska insatser. På ytan tycks historietolkningen länge ha präglats av kontinuitet, åtminstone fram till 1960-talet. Djupare sett går det ändå att påvisa förändringar också under denna tid. Författningsskampen, inbördeskriget 1918, krigsåren 1939–1945, förhållandet till Sovjetunionen under det kalla kriget och en successiv modernisering av samhället har förskjutit tyngdpunkter och ändrat innehållet

i de historiska teman som framförts. Förändringarna har inte bara påverkat tolkningar av enskilda händelser utan också bidragit till att Gustav II Adolf numera lämnat scenen, och med honom huvuddelen av de historiska inslagen som helhet. Svenska dagen är kvar på sitt historiskt bestämda datum, men historien har försvunnit.

Studien behandlar utifrån de högtidstal som hållits såväl synen på Gustav II Adolf som tolkningar av olika skeden i landets historia – kristnandet och den svenska kolonisationen, stormaktstiden, storfurstendömet tid samt 1900-talet med dess krigiska förlopp. Att de kulturella banden med Sverige har haft betydelse för historieuppfattningen är uppenbart.

Språk och historia

När Svenska dagen inrättades hade fennomanska strömningar redan verkat i flera decennier. Många svenskspråkiga förfinskade sina namn, inte minst akademiker som historikerna Johan Richard Danielson (lade till Kalmari 1906) och Georg Zacharias Forsman (tog författarnamnet Yrjö Koskinen och efter adlandet 1882 Yrjö Sakari Yrjö-Koskinen), och de svenskspråkiga ansåg sig hotade av den finska frammarschen. Svenskans dominans i offentligheten utmanades av det finska språket, som 1863 hade getts en likaberättigad ställning. Det tog emellertid

30 år innan lagen helt hade genomförts i förvaltningen.

Pionjären bland svekomanerna, språkprofessorn Axel Olof Freudenthal (1836–1911), vände sig mot vad han såg som uppgivenhet. Förfinskningen skulle stoppas, bland såväl intellektuella som allmoge, med hjälp av en aktiv svensk samlingsrörelse.⁵

Rysslands kris i samband med nederlaget i rysk-japanska kriget och 1905 års revolution banade väg för en långtgående politisk reform i Finland. Ståndslandtdagen ersattes 1906 av ett enkammarssystem, med allmän rösträtt för män och kvinnor. Den starka position som de svensktalande haft bland adeln och borgarna kunde näppeligen motsvaras av platserna i den nya representationen. Det gjorde att den allmänna rösträtten betraktades med misstänksamhet av en del finlandssvenska politiker.

Folkrörelse med rikssvenska influenser

Influenserna från Gustav Adolfs firandet i Sverige var viktiga. I Göteborg hade en staty rests 1854 och det gav upphov till ett årligt firande. Trehundraårsminnet 9 december 1894 av hans födelse firades rejält i både Sverige och Finland. Nära kontakter skapades även med den i Göteborg på initiativ av högermannen Vilhelm Lundström 1908 bildade

Riksföreningen för svenskhetens bevarande i utlandet, också den med 6 november som högtidsdag.⁶

Zacharias Topelius succéroman *Fältskärens berättelser* i fem delar (1853–1867) hade spritt bilden av kungen som värnare av tros- och tankefrihet samt folkets hävdvunna frihet. Historikern Henry Rask menar att Topelius popularitet starkt bidrog till att Gustav Adolfs död vid Lützen blev utgångspunkt för Svenska dagen. Dåtidens socialdemokrater avvisade däremot helt firandet som sågs som den ”svenska borgarklassens dag”.⁷

Med etablerandet av Svenska dagen hade den organiserade svenskheten tagit ytterligare ett steg mot bred folk rörelse, främst inom kulturens fält. Här ingick således också folkskolorna, Litteratursällskapet, intresset för folkdräkter, bröllopskick och bygdefester, kulturföreningen Brage och inte minst ”Modersmålets sång”, komponerad och textsatt av Johan Fridolf Hagfors, som alltid framfördes i sammanhanget. Som markörer för finlandssvenskarnas uppslutning kring fosterlandet ljöd på mötena både ”Suomis sång” och nationalhymnen ”Vårt land”. Den psalm som har nära anknytning till Gustav II Adolf, ”Vår Gud är oss en väldig borg” (nr. 237 respektive 154 i den rikssvenska och den finlandssvenska psalmboken), togs naturligt nog också med i programmet.

Finlandssvensk samling och splittring

Sfp hade visserligen ambitionen att bli ett brett parti, men huvuddelen av de svensktalande arbetarna har partiet aldrig lyckats vinna. Finlands svenska arbetarförbund tillkom 1899, sedan mer liberala arbetarföreningar överflyglats. 1906 uppgick förbundet i det socialdemokratiska partiet, Sdp. I ett tidigt skede anslöt sig ett antal bemärkta svenskspråkiga intellektuella till arbetarrörelsen – Arvid Mörne, Herman Gummerus, Gunnar Landtman, Olof Castrén, Gunnar Castrén, Rolf Lagerborg, Ture Janson och Karl Henrik Wiik. De flesta bröt dock med socialdemokratin efter några år. Särskilt radikalismen och våldet hösten 1917 bidrog till att arbetarrörelsen under inbördeskriget hade mycket få intellektuella bland medlemmarna. Undantaget bland de uppräknade var K H Wiik, som efter 1945 sällade sig till Folkdemokraterna.⁸

De segrande vita hade ett starkt stöd av borgerliga och jordbrukande på den svenskspråkiga sidan, inte minst i Österbotten. Men svenskar fanns också bland förlorarna. Många av dem avrättades vid krigsslutet eller dog av hunger eller sjukdomar i fånglägren.

Efter inbördeskriget var många borgerliga finlandssvenskar engagerade i det misslyckade försöket att få en tysk prins som kung. Republikanerna var få.

Även flera som senare kom att utgöra den liberala laglighetslinjen inom Sfp, det vill säga motståndet mot Lappo och annan extremism, som Ernst von Born och Eirik Hornborg, verkade för kungaplanen.

De mest långtgående svensknationella drev intensivt kravet på självstyre. Med begreppet Östsvrige väckte man ont blod hos de finsktalande. Ålänningarnas krav på att få tillhöra Sverige var dock svårsmält också för andra finlandssvenskar. Konflikten gjorde att deras lojalitet med fosterlandet Finland ifrågasattes. Ålandsfrågan skapade motsättningar mellan Finland och Sverige men dramatiken var än mer påtaglig i Finland. Så fängslades 1920 exempelvis de åländska självständighetsmännen Julius Sundblom och Carl Björkman. De dömdes för förberedelse till landsförräderi, men benådades efter internationella protester redan samma höst. Åland blev kvar inom Finland, men fick ett utvecklat självstyre som användes av andra svensktalande, främst i Österbotten, som argument för ökat svenskt självstyre.

Bygdesvenskhet mot kultursvenskhet

Redan från början fanns, inte minst inom Sfp:s led, en uppdelning mellan *bygdesvenskhet* och *kultursvenskhet*. Positionerna existerar fortfarande, även om de försvagats. Bygdesvenskheten

slog vakt om de områden där svenska språket dominerade. Modersmålet användes naturligt i alla sammanhang. Föreningar av vitt skilda slag bidrog till språkets ställning. Jordbruket var en hörnsten i ideologin. Kultursvenskheten däremot utvecklades främst bland Helsingfors välutbildade skikt, där tvåspråkigheten var det normala. De levde och lever i daglig kontakt med finskheten.

Mellankrigstiden kom att präglas av språkstriden mellan svensk- och finsktalande. Visserligen uppnåddes med 1922 års språklag en kompromiss, men motsättningarna levde vidare. Socialdemokraternas officiella neutralitet i språkfrågan skapade vid flera tillfällen en allians med Sfp, något som väckte stark kritik från det senares högerflygel. Inom svenskheten ökade splittringen, främst under påverkan av den aggressiva högerriktning som Lapporörelsen och bondetåget 1930 utgjorde. Av dess 12 500 deltagare utgjordes 2 000 av svenskspråkiga. Inom Sfp verkade en stor minoritet för "borgerlig samling", vilket innebar valsamverkan också med Lapporörelsens företrädare. Mot dem stod "laglighetslinjen" som motsatte sig rörelsens antidemokratiska krav och dess "skjutsningar" av socialistiska och liberala politiker. De kunde köras till gränsen mot Sovjetunionen under hotfull stämning för att där släppas av.

Försöken att förfinska Helsingfors universitet vållade starka protester från de svenskspråkiga. När man sedan mobiliserade stöd för sin sak från nordiska kollegor 1934 sågs aktionen som ofosterländsk, som ett exempel på utländska påtryckningar. Motsättningarna mellan svensk- och finsksinnade ökade. AKS, Akademisk-karelska sällskapet, som hade radikaliserats högerut, hade en viktig roll på den finsknationella sidan.⁹ "Rödmylleregeringens" bildande 1937 markerade en viss politisk avspänning, även om Sfp stod utanför koalitionen mellan Socialdemokraterna, Agrarerna och Framstegspartiet (finskspråkiga liberaler).

Krig och kolonisation

Vinterkriget dämpade språkstriden. Däremot väcktes den återigen genom kolonisationsfrågan efter freden i mars 1940, och likaså efter fortsättningskrigets slut 1944. Hur skulle de människor, huvudsakligen karelare, som tvingats flytta på grund av landavträdelser beredas plats i det finländska samhället? Inte minst jordfrågan var viktig. Inom den svensktalande befolkningen fanns en stark oro för att koloniseringen skulle rubba språkbalansen i många kommuner, till finskans fördel.¹⁰

En av Nordens tidiga missnöjespolitiker, eller populist, Veikko Vennamo som på 1950-talet lämnade Agrarerna/Centern för att bilda

Landsbygdspartiet, tjänstgjorde i kolonisationsförvaltningen. Där grundlade (eller förstärkte) han en aversion mot svenskheten som kom att genomsyra partiet och senare också dagens efterföljare, Sannfinländarna.

I sådana frågor var de svenskspråkiga eniga, men däremot fanns stora spänningar angående fortsättningskrigets samarbete med Tyskland och Finlands verkliga krigsmål. Flera bemärkta politiker gick långt i sin positiva syn på det tyskdominerade Europa, samtidigt som den närmast illegala "fredsoppositionen" under krigets senare del dominerades av svenskspråkiga. Båda sidor återfanns bland Sfp:s ledande företrädare efter kriget.¹¹

Krigsåren ledde till att historien fick en än starkare ställning på Svenska dagen. En annan förändring var att huvudarrangemanget från 1943 övergick från Sfp till det 1941 återskapade Svenska Finlands folkting, en remissinstans och ett officiellt påtryckningsorgan valt av de svenskspråkiga. Sfp dominerade visserligen, men andra partier kunde genom att delta i valen få ett visst inflytande. Socialdemokrater och senare även folkdemokrater återfanns hädanefter bland talarna på Svenska dagen.

Flera ledande Sfp-politiker accepterade efter krigsslutet Sovjetunionens krav på rättegång mot krigsårens ledande politiker, utpekade som krigsförbrytare.¹² Partiet stödde senare

Svenska dagen-märket har sålts sedan firandet började. Vinsten gick ursprungligen till Svenska kulturfonden. Vikingaskeppet på 1930 års märke har segel i rött och gult: det finska riksvapnets och tillika den inofficiella finlandssvenska flaggans färger.

Foto: Svenska centralarkivet, T. Ørsted.

Källa: <http://uppslagsverket.fi>

helhjärtat Juho Kusti Paasikivis politik under dennes presidenttid 1946–1956.

Under 1960-talet kom mer ekonomiska och näringspolitiska frågor i centrum. Landets snabba industrialisering och rationaliseringar skapade en flyttvåg till Sverige, där svensktalande från Österbotten var tydligt överrepresenterade. Undervisningsfrågor och bekymmer över näringslivets utveckling bidrog till att Svenska dagen alltmer kom att kretsa kring aktuella politiska och ekonomiska frågor.

Forskning på fältet

Forskningen om Svenska dagen är inte

särskilt omfattande. Däremot finns många studier som berör historiesyn och symboler utifrån annat källmaterial. Ett par har redan nämnts. Lena Marander-Eklund har skildrat arrangemangets utformning, användningen av symboler och mer översiktligt innehållet, från de första årens dominerande roll för Gustav II Adolf, via 1930-talets tidvis våldsamma konflikter med fennomanerna till 1980-talet. Henry Rask betecknar firandet som en stor framgång redan från starten 1908. Dagen kom att uttrycka en syntes mellan konstitutionell och svensk nationell politik. Lag och rätt sågs som egenskaper knutna till särskilt den svensktalande befolkningen.¹³

De fem delar av Svenska folkpartiets historia som utkommit med Göran von Bonsdorff som huvudförfattare täcker perioden 1908–1970. Framställningen är mer traditionell i den meningen att begrepp som identitet, historiesyn och liknande inte förekommer. Svenska dagens införande behandlas dock.

Litteraturvetenskapliga arbeten om finlandssvenska författare är viktiga för analysen. Liksom en annan sent nationsbyggande stat i Norden, Norge, har diktare, essäister och skönlitterära författare haft en central roll för uppbyggandet av den mer eller mindre nya staten. I Norge har man talat om "poetokratins" starka ställning, i viss mån skulle detsamma kunna sägas om

svenskarna i Finland. Centrala författare i sammanhanget är Arvid Mörne, Jarl Hemmer, Bertel Gripenberg, Örnulf Tigerstedt, Sigrid Backman och Eirik Hornborg.

Skilda historiska synsätt fanns under perioden inte bara på universiteten, utan i hög grad också i politik och samhällsdebatt. Det gäller tidig bosättning och kolonisation – vilka folkgrupper flyttade in och när skedde det? Språkstriden liksom Stormaktstiden och Gustav II Adolf har redan nämnts. Andra kontroversiella inslag är Klubbekriget och Anjalaförbundet som från finskt håll sågs som försök att kasta av sig ”det svenska oket”.¹⁴ Vad Max Engman betecknar som den finska ”AKS-generationen” föraktade Sverige och det svenska.¹⁵ Lika laddad är frågan om Ryssland. Matti Klinge har hävdad att rysshaget i Finland är en 1900-talsföreteelse, ett resultat av bolsjevikernas makt och inbördeskriget i Finland 1918. Verkligt rysshag kunde dessförinnan bara återfinnas i Axel Olof Freudenthals skrifter under senare delen av 1800-talet.¹⁶ Bland svenskspråkiga på den vita sidan flyttades rastänkandet från finnarna till ryssarna. Finlands roll blev allt tydligare att försvara Västerlandet mot Ryssland. Karelianismen återkom under fortsättningskriget då också svensktalande anslöt sig till tron på Östskarelen som det förlovade landet.¹⁷

Tal och historia på Svenska dagen

Det vore missvisande att tala om *den* finlandssvenska tolkningen av en händelse eller ett historiskt skede under det halvsekel som undersökningen omspannar. Dels existerar av naturliga skäl skilda tolkningar inom en befolkningsgrupp som inom sig omfattar allt från högerextrema ståndpunkter, via demokratiskt borgerliga och socialdemokrater ut till kommunister på vänsterflygeln. Dels förändras tolkningarna över tid, påverkade av den politiska, kulturella och historievetenskapliga utvecklingen.

Gustav II Adolf

Genom att Gustav II Adolfs dödsdag den 6 november valdes för firandet av Svenska dagen fick kungens person en särskild betydelse. Även sedan hyllandet av krigarkungar hamnat i vanrykte görs ibland hänvisningar till honom. Vilken plats ges till kungen i talen? Hur bedöms hans liv och gärning? För vilka politiska ändamål utnyttjas han? Utan anspråk på exakta tidsavgränsningar går det att urskilja fem faser i synen på hans gärning.

1908–1930: Gustav II Adolf hade huvudrollen under hela periodens firande. ”Frihet” var ett ofta använt begrepp, i olika varianter. När Axel Lille (1848–1921), chefredaktör för Svenska Pressen och Sfp:s ordförande 1908–1917, talade under rubriken ”Den svenska dagen. En

maning till samling på folklig grund” vid 1908 års premiärfirande, betecknade han dagen som vår historias största minne. Med ”vår” menas här svenskar, oavsett var de befann sig. Utöver Gustav II Adolfs mål att förstärka det svenska riket gick han ”till försvar av den mänskliga tros- och tankefriheten mot den starkaste och mörkaste censurmakt världshistorien någonsin skadat, den katolska hierarkin”.¹⁸ Senare skulle hotet från öster istället ges huvudrollen. Ännu befann man sig i storfurstendömet tid med de politiska hänsyn som därmed måste tas.

Samma år citerade studenten Johannes Hedengren skalden och historikern Erik Gustaf Geijers syn på Gustav II Adolf:¹⁹

Aldrig har ett dödsfall i en hel världsdel gjort ett djupare intryck. Så långt hans namn hade gått, var det en hoppets stråle för de förtryckta. Även greken drömde därvid om frihet, och vid den heliga graven i Jerusalem uppsänds böner för Gustaf Adolfs vapen.

Hedengren såg dock kriget som ett elände. Vad som bör firas är istället minnet av den tanke som landets svenskar och finnar leddes av: människans kamp för friheten.

En av de få kvinnor som framträdde den första tiden var fil. dr Jenny af Forselles. Kungen gav Finlands folk en verklig konstitution, rättskipning, för-

valtning och ett undervisningsväsende långt före sin tid, ansåg hon.²⁰

Kyrkliga företrädare satte naturligt nog tron i främsta rummet. Kontraktspastor Hogner utnämnde 1910 i sitt tal Luther och Gustav Adolf till den germanska stammens största namn. Två decennier senare kontrasterade pastor Ruben Lindgren ”den fanatiska katoliken Tilly” med ”den trosvarme protestanten Gustav Adolf”.²¹

I den rättskamp som fördes mot Ryssland kunde *Dagens Tidning* lite försiktigt 1913 skriva att ”Förfäras ej du lilla hop” fortfarande var giltig, men om det förr gällde trons sak var det nu rättens.²²

1920-talets kanske mest framträdande rasideolog var tidningsmannen Artur Eklund. I sitt tal i Helsingfors 1922 påminde han om den tid då Sverige stod på höjden av makt och ära. Gustav Adolfs blonda yttre visade den typiska svensken och germanen. Med sin initivkraft, nyskapande förmåga och organisatoriska snille representerade han mycket väl sin ras.²³

Andra teman var den allsvenska samlingsrörelsen. Rafael Colliander, Sfp:s generalsekreterare, uppbadade 1923 närmast globala perspektiv:²⁴

Kring minnet av hjältekonungen fylka sig Sveriges söner och döttrar i stad och bygd, kring samma stora minne samlas väldiga skaror av svenskar i Amerika, och över allt dit svenskt vandringskynne drivit svenskar, i Afrika, Australien, Asien.

Anknytningen till Norden, som finarna var mer skeptiska till, togs upp av författaren Ernst von Wendt och teologen Rafael Gyllenborg. Den förre lovordade 1929 kungens omtanke om Nordens enhet. Resultatet gick senare till spillo, men den nordiska enhetstanken levde kvar, hävdade han. Gyllenborg kopplade året efter Gustav II Adolfs styre till ”den demokratiska tanken i sin äkta nordiska gestalt, kungen med folket gemensamt styrande rikets öden under samma eviga ansvar”.²⁵ Här används således begreppet demokrati för den styresform som konservativa hyllade under såväl 1800- som 1900-talen med en regerande kungamakt i samspel med folket. Därmed avvisades parlamentarismen.²⁶

1931–1939: Mer än någonsin tidigare blev Gustav Adolfsminnet föremål för intensiv debatt. Det var inte bara en strid med ord. I Helsingfors utbröt 1933 rejäla slagsmål mellan svensk- och finskspråkiga studenter. De senare ansåg att en ”utländsk kung” inte skulle firas utan istället de finska ryttarna, hakkapeliterna. Polisen tog till brandsprutor för att skingra de stridande. Även åren därefter blev det slagsmål på gatorna. Språkstriden var som mest intensiv med hätska motsättningar på gator, inom universitetet och i pressen. Striderna uttryckte också en utbredd lockelse av krigets möjligheter. Böcker och skrifter utgavs som låg i

linje med de nationella stämningarna. Max Engman skriver: ”Betonandet av hakkapeliterna, krigsäran, folkgemenskapen och försvaret lämpade sig också väl för de fascistoida stämningarna bland studenterna”.²⁷

Historikernas debatt var enligt Engman mer nyanserad. Tre linjer utkristalliserades:

1) Den *svenska* med kungen i högsätet och Modersmålets sång. Både Finland och Sverige var skapelser av hans statskonst. Samhörigheten med Sverige var en grundsats och här förekom även inslag av storsvenskhet.

2) Den *rikshistoriska* med rikets helhet och tvåspråkigheten i centrum. Gustav II Adolfs band med just Finland framhävdes. Kring detta synsätt förenades såväl den svenskspråkige Estlander som fennomanen Danielsson-Kalmari.

3) Den *äktfinska* där rent finska intressen stod över allt annat. På Gustav II Adolfs tid hade man tvingats ut i krig för ett främmande land. Det enda värt att fira var hakkapeliternas heroiska insatser. Folkets tunga bördor under kriget framhölls. Finlands försvar försumrades när Sverige blickade söderut och östgränsen mot Ryssland hade finnarna själva tryggt. Vänsterpressen accepterade delvis en populistisk version av finsknationalismen – folket som offrades i ett imperialistiskt krig.

Under 1930-talet tog storpolitiken över. Medan 1932 års festtalare Kurt

Antell hade frammanat hjältekonungen som skydd mot inre fiender, ”det hot som reser sig mot den svenska kulturens bestånd i Finland”, beskrev Sfp:s partisekreterare Karl Ekman strax före vinterkrigets utbrott hur Gustav II Adolf utstakade gränsen mot öst. Språkgruppernas gemensamma front mot Sovjet blev nu huvudtemat. Upprätthållandet av gränsen var en förutsättning för svensk lag, nordisk samhällsordning och västerländsk bildning. Att försvara landet mot Sovjet kom det att råda närmast total enighet om. Relationen till Tyskland skulle däremot skapa upprivande sår bland finlandssvenskarna.²⁸

En av dem som tidigt motsatte sig Lapporörelsen och nationalsocialismen var historikern och författaren Eirik Hornborg. I en minnesskrift om Gustav II Adolf beskrev han dennes tre storverk som ”tillbakaträngandet av österns barbari, reorganisationen av riksstyrelsen, hejdandet av den katolska reaktionen”. Att Hornborg så bestämt tillbakavisade såväl österns som söderns ”våld och godtycke” gjorde att han märkte ut sig som en ledande motståndare till tidens totalitära ideologier. Hans tal 1940 är på den punkten närmast identiskt. Formuleringen att Gustav II Adolf ”gjorde det fattiga riket i den yttersta Norden till en makt som slog tillbaka barbariet i öster och tyranniet i söder”, hade utan tvekan samtida kopplingar.²⁹

1940–1945: Under fortsättningskrigets första år tycks uppslutningen kring Tysklands krigsmål ha varit som störst. Särskilt het var debatten i samband med Svenska dagen 1941. De flesta bidragsgivarna i en talsamling tillhörde det tyskvänliga lägret.³⁰ Leo Ehrnrooth, ordförande för Föreningen Norden och huvudtalare vid festerna i Vita salen och Sibeliusakademien, kopplade samman Gustav II Adolfs kamp mot katolicismen med nutiden. Också idag drog man ut i krig för det fria samhällskicket och det nationella oberoendet. En seger för fienden skulle innebära förintelse av dessa värden, ansåg han. Förhoppningarna om framgång byggde på att man nu kunde ”kämpa sida vid sida med tyska vapenbröder, representanter för världens starkaste och framgångsrikaste härsmakt”. Kampen för självständighet anknöt till freden i Stolbova 1617 och etablerandet av rikets östgräns under Gustav Adolfs ledning.³¹

Professor Erik af Hällström konstaterade förnöjt att ”våra soldater stå åter vid Systerbäck och de ha trängt österut till trakter, som ingen finländsk eller svensk krigare någonsin skådat”. Här finns en civilisatorisk missionstanke som inte var ovanlig under krigsåren. Gustav II Adolfs krigare representerades av den nordiske bonden:³²

Han fruktar sin gud men ingen annan.
Han lyder och dyrkar sin hövding,
om denne styr riket väl, men är han

oduglig blir han störtad. Sitt land försvarar den nordiske mannen till det yttersta. Stundom ser han sig manad att överskrida sitt rikets gränser och bringar då rätt och frihet till andra folk.

Helt samstämmiga var dock inte bidragsgivarna. Riksdagsledamoten C O Frietsch betonade ödesgemenskapen med Sverige. Gustav II Adolf kämpade för trosfrihet och tolerans, begrepp som Frietsch såg som grundläggande för det svenska arvet. Även han var dock öppen för en finländsk expansion i öster. Den hjältemodiga armén stred för att trygga en gräns som gav strategisk säkerhet.³³

1946–1960: Freden och det nya förhållandet till Sovjetunionen satte sina spår också på Svenska dagen. Hugo Pipping anknöt 1945 på ett helt nytt sätt till Gustav Adolfs gärning. Vid ständermötet i Helsingfors 1616 hade kungen angripit sin kusin Sigismund (störtad svensk kung, regent i Polen), som med krig och uppdiktade rykten ansågs ha förgiftat förhållandet mellan Sverige och Ryssland. Freden måste liksom under 1600-talet utnyttjas för att bygga upp landet.³⁴ Atos Wirtanen, som tillhörde socialdemokratin vänsterflygel och senare folkdemokraterna, poängterade året efter också han fredens betydelse. Han ansåg att svenskarna i Finland visat större politisk klarsyn än majoriteten som färgats av storfinskhet.³⁵

När festtalare som Erik af Hällström och skolmannen Michael Runeberg (1905–1987), båda tidigare anhängare av vidgat samarbete med Tyskland, efter kriget behandlade Gustav II Adolfs gärning stod dennes personliga offer för friheten i centrum, en i den nya geopolitiska situationen mindre kontroversiell hyllning.³⁶

Även uttalade vänsterperspektiv framträdde på Svenska dagen. Folkdemokraternas *Ny Tid* publicerade 1952 ”Svenska dagen och Gustav II Adolf”, av Anna-Lisa Österberg. Hon avvisade helt epitetet hjältekonung. Gustav II Adolf var en representant för svensk adel, för feodalismen. Kriget sågs i klassisk marxistisk anda som ett klasskrig där bondeklassen var förtryckt.³⁷

Den vänstersinnade liberalen P O Barck utelämnade helt Gustav II Adolf i sitt tal 1954. I en samtidig artikel i *Åbo Underrättelser*, ”Från Lützendimma till frostig klarhet”, välkomnade han att firandet förskjutits alltmer från den ofta bombastiska och patetiska koncentrationen kring Gustav Adolf till finlandssvenskarnas aktuella situation. Uppenbart medveten om att inställningen inte delades av alla avslutade han med att man inte behövde vara rabulist för att hysa en sådan åsikt.³⁸

Vid huvudfesten samma år på Svenska Teatern i Helsingfors lovordade Ragnar Hollmerus från den liberala föreningen Arbetets vän-

ner, den trosfrihet och tolerans som förknippades med kungen.³⁹ Kristna *Människovännen* beklagade 1957 att det blivit modernt i många kretsar att förringa Gustav Adolfs gärning som svensk kung och räddare av den evangeliska tron. I en tid av partikäbbel och nationell defaitism behöver vi känna oss som svenskar och arvingar till hjältekonungen, menade artikelförfattaren Albin Wickman i traditionalistisk och konservativ anda.⁴⁰

Även när den svenske riksarkivarien och historikern Ingvar Andersson gästade firandet i Helsingfors 1960 förekom inslag av traditionellt kungahyllande. I sitt föredrag påminde Andersson om tidiga svenska och finska traditioner av respekt för mänskliga rättigheter. Gustav II Adolf sattes in i en nordisk fördemokratisk tradition som också inbegrep Olaus Petri, Anders Chydenius (tryckfrihetens förkämpe under 1700-talet) och Zacharias Topelius.⁴¹

1961-: Gustav II Adolfs ställning, som vacklat redan under efterkrigsåren, blev allt svagare från och med 1960-talet. Talarerna hänvisade i bästa fall helt kort till firandets ursprungliga hjälte, eller lämnade honom helt utanför. När kungen alls förekom från 1970-talet och framåt skedde det genom att man distanserade sig från hjältekungaidealet. Signaturen Adam skrev i *Vasabladet* 1976 att "Svenska dagen är inte längre

den minnenas dag den av ålder varit. Gustav II Adolf har lämnats i fred och minnet av slaget vid Lützen behöver inte längre dras fram." Det fanns helt enkelt viktigare frågor att ta upp. Vid 350-årsjubileet 1982 ordnades inga särskilda arrangemang utöver Svenska dagen, där kungen dessutom förbigicks.

Historikern Nils Erik Villstrand intervjuades av *Hufvudstadsbladet* i samband med firandet 1998. På (den ledande) frågan om det fanns någon rimlig anledning att fira Gustav II Adolf i vår tid svarade han att anknytningen till kungen idag var "praktiskt taget obefintlig [...] Som symbol är han stendöd både i Sverige och Finland". Samtidigt hade han reagerat mot att man av hjälten nu vill göra en skurk. Oavsett bedömningen av kungen var firandet av den 6 november en tradition som inte gick att rucka på, ansåg Villstrand.⁴²

Den 6 november är inarbetad som finlandssvensk festdag, men att dagen tillika är Gustav II Adolfs dödsdag tycks numera främst medföra en urskuldande defensiv hållning. Som positiv förebild är han sedan länge död.

Finlandssvenskarna i historien

Mer eller mindre vetenskapliga teorier om vilket folk som först bebott området som nu utgör Finland hade länge stor betydelse för språkfrågan och historien. I sitt festföredrag 1912 betonade

historikern P O von Törne betydelsen av att den svenska staten varit stark nog att förena området med Sverige. Utan den civilisation som då uppstod skulle inte den tidiga svenska befolkningen ha fått sin nutida ställning.⁴³

Än mer tydligt framförde Sfp:s nye generalsekreterare Karl Ekman vid festen i Vasa 1938 teorin om svensk bosättning långt tillbaka i historien. Redan ca 2 500 f.Kr uppgavs svenskar ha gjort sitt första erövringståg i västerled. Det rörde sig om ett båtjefolk från yngre stenåldern. ("Svenskarna" var för övrigt ett anakronistiskt begrepp som användes för en tid långt innan staten Sverige uppstod.) Åland nåddes först, där många stannade medan andra fortsatte österut. Så småningom följdes de av finnarna som kom österifrån och slutligen från 1100-talet av svenska korsfarare som bidrog till att svenskbygder skapades. Svenskarna skänkte det nya landet tre gåvor: kännedomen om *jordbruket* som vilda jägar- och fiskarstammar saknat, *kristendomen* samt *medborgerlig frihet*. I den processen skapades svensk lag och svensk rättsåskådning samt även det traditionella bandet mellan regent och folk. Det senare var också i Sverige en omhuldad uppfattning i skilda politiska läger långt in på 1900-talet.⁴⁴

Ekman lyfte emellertid också fram gengävarna från Finland – blodet som folket offrade vid försvaret av östra

gränsen. Här stod västerländsk odling mot österns barbari.

Eirik Hornborg var mer benägen att integrera finnarna i sin historietolkning. Vinterkrigets erfarenheter bidrog säkert till att han 1940 talade om en gemensam stolthet för finnar och svenskar att alltid ha varit fria män: "Trälrar ha aldrig trampat Finlands jord." Uppfattningen om den urgamla frihetstraditionen var som nämnts också vida spridd i Sverige. Hornborg lyfte fram rätten och frihetstraditionen, två nyckelbegrepp som kontinuerligt haft en central roll i finlandssvensk historietradition.⁴⁵

C O Frietsch tal i Borgå året efter liknar i mångt och mycket Ekmans 1938. Frihetsarvet grundas i bondefrihet, sockensjälvstyre och likhet inför lagen. Den i Snorre Sturlassons isländska historiska sagor omskrivne frihetskämpen Torgny lagman blev i hans tappning, liksom ofta i Sverige, symbolen för frihetstraditionen.⁴⁶

Inte minst under fortsättningskriget framträdde också historietolkningar präglade av rastänkande. Rektorn Michael Runebergs bidrag i den tidigare nämnda talsamlingen från 1941 kan tjäna som exempel. Temat var striden i öst och Finlands östgräns genom seklerna. Perspektivet var onekligen världsomspännande:

1) Asiens frammarsch mot Europa hjärta höll inte längre. De slaviska

folken har successivt fått ge vika för germanerna. Tiden tycks mogen att förskjuta Europas yttersta förpostlinjer betydligt längre in mot Asiens kontinent.

2) Svärdet får aldrig rosta i fredstider. Man måste säkra förfädernas och sina egna erövringar.

3) Finlands folk har ödet i sina egna händer. Tyska arméer har visserligen liksom förr kämpat vid vår sida, men då nöden varit störst har vi kämpat ensamma, skrev Runeberg.⁴⁷

Sådana uttalanden blev närmast omöjliga efter 1944 och i och med beroendet av Sovjetunionen. Däremot fortlevde synen på Finlands tillblivelse och svenskarnas avgörande insats. Professorn och ledamoten i Svenska folktinget, Bo Palmgren, påminde 1955 såväl om Erik den heliges första korståg åttahundra år tidigare och om Bobrikoffs banemans, Eugen Schaumans, offerdöd.⁴⁸

Rektor Ragnar Krook tog även han det första korståget som utgångspunkt 1955. Hade inte detta skett skulle Finland behärskats av rysk statsordning och kyrklig ortodoxi. I det kontrafaktiska resonemanget ingick också att finska stammar skulle ha drabbats av samma öde som östkarelare, ingrer och voter – livegendom, förtryck, fattigdom och allmän efterblivenhet.⁴⁹

Äldre traditionalistiska uppfattningar som florerat sedan svenskhetsrörelsens

bildande mot slutet av 1800-talet mönstrades i vissa fall ut efter kriget. Också vid Svenska dagen framfördes mer moderna tolkningar, som exempelvis av professorn i statsvetenskap Sven Lindman.⁵⁰ Han betecknade sitt tal som vetenskapsmannens vidräkning med invanda tänkesätt och lättvindiga värderingar av landets historia. Äldre historieskrivning gav enligt honom en överdrivet känslös bild av medeltidens samhälle utifrån begrepp som "bondefrihet" och "rättssamhälle". I själva verket förekom ständiga stridigheter såväl som snikna stormän. Tiden var fylld av "fattigt folks klagan och stora herremäns övermod". Den "gamla goda tidens samhälle" var inte alls rättvist. Samtidigt borde man uppskatta det goda som skapades. En fast rättsordning var grundläggande för att andra mål skulle nås. Självstyrelsetanken skapade också ett segt motstånd mot envælde. För Lindman hörde finlands-svenskarna självklart till den finländska nationen. De upprätthöll med sitt språk kontakten med historien och banden till det skandinaviska Norden.

Uppfattningen att svenskarna varit fast etablerade långt före medeltiden försvann alltmer. Den har dock framförts också de senaste decennierna. Socialisten och författaren Gösta Ågren angrep i *Vasabladet* i samband med Svenska dagen 1994 en utställning som uppgett att svenskarna kom

till Finland först på 1100–1300-talen. Han anförde en bok av den rikssvenske arkeologen Evert Badou som ansågs ha gett otvetydiga bevis på svensk bosättning i Österbotten 800–1200.⁵¹ Ågrens skarpa inlägg riktades mot akademiska historiker som Nils-Erik Villstrand och etablerade grupper i Helsingfors, kultursvenskarna.

Stormaktstid, storfurstendöme och Stor-Finland

Inför 7 000 personer i Mässhallen i Helsingfors 1937 knöt professorn Ragnar Furuholm samman nuet med det förgångna. Det blev en kedja av händelser där svenskar och finnar stridit tillsammans – 1632, 1808–1809, mot russifieringen och slutligen under frihetskriget 1918 mot främmande valde. När talet hölls var språkstriden fortfarande het, vilket uttrycktes bland annat med formuleringen: "Nu vill man förmäna oss att i fred förkovra det ståtliga arv, som tillfallit oss."⁵²

Spänningarna inom den finlandssvenska befolkningen kunde också framträda. Vid firandet i Helsingfors 1920 talade den nyblivne generalsekretären för Sfp, Rafael Colliander, om hur ledningen åren kring 1899 gripits av självuppgivelse gentemot finskheten. I bygderna däremot "fortsatte svenskfolket sin gärning". Finland sågs som en utpost mot österländsk despoti, vare sig i tsarismens svarta eller i bolsje-

vismens röda gestalt. Samhörigheten med Sverige och övriga Skandinavien betonades.⁵³ Chefredaktören för *Nya Pressen*, Max Hanemann, hylade fem år senare de finlandssvenska ämbetsmännen. Deras insats under författningskampen utgjorde enligt honom ryggraden mot förtrycket. Eugen Schaumann och jägarrörelsen lyftes samtidigt fram.⁵⁴

En vanlig självbild var att finlandssvenskarna mest intensivt bekämpat russifieringen. *Vasabladet* skrev på Svenska dagen 1920 om en "självpuffrande svensk insats under ofärdsåren". Samtidigt hade det nationella finska partiets politik kännetecknats av "servil undfallenhet", något som bröt mot idealet om den uråldriga svenska folkfriheten. Tidningen ansåg att den finsknationella tidningen *Vaasas* "lakejtjänst åt Bobrikovarna" dessa år nu förtegs.

Docenten K Robert Wikman, som tillhörde Sfp:s centralstyrelse, beskrev 1941 hur konstitutionell och rättslig ordning befästes tack vare Gustav II Adolfs gärning. Han kopplade också samman kungen med striden under tsardömet och inbördeskriget. Att vi "lyckades rädda vår farkost ur bränningarna" berodde på "andan i den rätts- och samhällsordning kring vilken vårt folk under ofärdens år slutit upp, Gustav Adolfs-arvet."⁵⁵ Sympatierna för Tyskland under det första världs-

kriget låg i linje med kampen för självständighet. *Vasabladet* jämförde 7/II 1918 tyskarnas ”hjaltemodiga” försvarskamp med Karl XII:s.

Den tyska soldatmoralen består provet till det sista på ett lysande storslaget sätt, och man förnimmer en fläkt av den trotsigt hjältemodiga anda, den oböjliga kraft, som för tvåhundra år sedan utmärkte det nordliga germanrikets lika ojämna kamp mot lika oförsonliga fiender.

Ett år senare vid Svenska dagen i Björneborg präglades diplomaten och författaren Ragnar Numelins festtal av begrepp som ”svensk-germansk grund” och ”svenskt blod och svensk odling”. Att det tyska kungaprojektet fallit var visserligen en misräkning, men det ersattes snart med inrättandet av ”ett historiskt ämbete med samma glans, riksföreståndarens”.⁵⁶

Eirik Hornborg avfärdade att svenskhet och fosterländskhet stod emot varandra, vilket ofta påstods av äktafinska företrädare. Han skulle senare anslå mer försonliga tongångar om de besegrade röda. Vid 1924 års fest var dock fortfarande retoriken mot den röda sidan skarp. Samhörigheten med finnarna på den vita sidan framhölls, men inte med de besegrade:⁵⁷

Sida vid sida med finska landsmän drevo de [svenskspråkiga vita] ryssarna, bröto förrädarna, betvungo de vilseförda och frälste landet.

Den protyska inställningen och drömmarna om Stor-Finland kom gärna till uttryck genom att koppla samman den tyska militära interventionen 1918 med nutiden. Erik af Hällström var en av dem som såg Finlands framtid i ljuset av nationalsocialismens frammarsch. I samlingskriften från 1941 skrev han: ”Åter är det tyskarna, som göra det möjligt för oss att för framtiden rädda våra livsbetingelser, vårt nordiska arv.” Hällström ansåg det vara en plikt mot Norden och det nordiska arvet att i vapenbrödraskap med tyskarna driva bort ryssen från Norden. Han beklagade i rasmässiga ordalag att den allmänna opinionen i Sverige, Norge och Danmark var så kylig mot Tyskland. Alla borde inse att kampen i Östeuropa utkämpades mellan germaner å ena sidan och Österns blandade folkslag på den andra. Svenskarna i Finland är också germaner, förkunnade han. ”Tyskarna äro således icke bara våra vapenbröder: de äro också våra bröder. Mot våra vapenbröder och bröder hysa vi känslor av sympati.”⁵⁸

Det vore dock missvisande att låta Hällströms hållning illustrera de svenskspråkiga som helhet. Spännvidden bland dem var stor.

Fil mag Tor Therman, som tillhörde en senare generation, var jämförelsevis tidigt ute (1938) med sin kritik av den tyska politiken. Sudettyskarnas så kallade ”befrielse” utgjorde inget ideal

för tidens nationella problem. Särskilt beklämmande var enligt Therman de brutala rasförföljelserna. Att det även i Finland jublades åt denna hets betecknade han som en skamfläck på det 20:e århundradets Europa.⁵⁹

Statsbygget, stormakterna och Norden

En central fråga för språkgruppernas olika tolkningar av historien är vad den svenska befolkningen anses ha bidragit till i fråga om landets utveckling. Hur har man orienterat sig gentemot stormakterna Ryssland/Sovjetunionen och Tyskland? Gentemot Norden? Hur har tolkningen av det förlutna förhållit sig till moderniseringens krafter? Anpassningen till den nya säkerhetspolitiska situationen efter 1944, VSB-pakten och det inflytande som Sovjetunionen fick över finländsk politik är intressanta områden, men berörs knappast i samband med Svenska dagen. Det speglar den säkerhetspolitiska försiktigheten under det kalla kriget.

En grundläggande tanke på den svenskspråkiga sidan är Sveriges och svenskarnas avgörande roll för statsbygget i Finland. Axel Lille hävdade vid den första Svenska dagen 1908 att svenskheten förband landet med västerns kulturfolk. Förutan den riskerade det finska folkets andliga liv att förkrympa, att överflyglas av övermäktiga

inflenser från öster. Eirik Hornborg lyfte 1924 fram historien som den källa varifrån finlandssvenskarna hämtade kraft. Sättet att uppfylla denna högtstående uppgift var i hans koncisa sammanfattning ”med bibel och lagbok, med plog och svärd”.

Skandinaviens och inte minst Sveriges roll återkom tid efter annan i Svenska dagens anföranden i decennier framåt. Hornborg förklarade 1935: ”Tack vare oss [svenskar] är Finland ett skandinaviskt land icke blott historiskt och kulturellt, utan även i viss mån nationellt.” Samtidigt betonade han att svenskhet och fosterländskhet hörde samman. Den separatism som hade flammats upp åren efter självständigheten hade nu tynat bort.⁶⁰

För de finlandssvenskar som reagerade på de starka influenserna från och banden till Tyskland under fortsättningskriget framstod kopplingen till Norden som ett balansverktyg. Som till exempel i Kurt Antells tal 1942 där ”nordisk anda” och ”nordiska rättsprinciper” hade en central roll. Hornborg berörde också 1944, om än aningen beslöjat, de nationalister som knutit upp Finlands intressen till Tyskland:

Fosterlandskärlek är en hög och ädel känsla, men när den tar formen av svek och våld mot andra folk för fosterlandets och det egna folkets skull, då förvandlas den till en brottslig drift.⁶¹

Samhörigheten med Sverige ut-sattes visserligen för prövningar. Ålandsfrågan, oviljan att stödja den lagliga vita regeringen 1918 samt tveksamheten till försvarssamarbete kunde under 1920- och 1930-talen dämpa entusiasmen, men den försvann aldrig från finlandssvenskarnas historiska evangelium.

Uppfattningen att Finland var en utpost mot hotet från östern förenade många finnar och svensktalande. Om vi gör ett hopp framåt i tiden till det kalla kriget kom Finlands roll att förvandlas till att vara en buffertzona, något som från rikssvenskt håll var en fördel för den neutralitetspolitik som bedrevs. Med en mer aktiv utrikespolitik kunde man under Urho Kekkonens presidentskap (1956–1982) också framträda som brobyggare mellan öst och väst. Sveriges positiva syn på Finlands politik kan mycket väl ha bidragit till Sfp:s med tiden ökade uppslutning kring Kekkonens presidentskap.

Tesen om framstående finlandssvenska insatser kunde emellertid också förenas med rastänkande. Bertel Gripenberg framhöll redan under den ryska tiden att Finlands svenskar i kraft av överlägsna rasegenskaper var satta att bevara kulturen och bildningen. Dessa värden hotades ständigt av en majoritet av underlägsna finnar. Under 1930-talet fortsatte åtminstone en del kåsörer, journalister och

skribenter att tala om finnarna som ”mongoler”, en lägre stående ras än germanerna. Tanken hade importerats från Tyskland och förmedlats av författaren Hugo Ekhammar.⁶²

Utan att nödvändigtvis anknyta till rasistiska mönster framhöll många intellektuella redan från senare delen av 1800-talet kontrasten mellan den kollektivistiske finnen och den individualistiske svensken. I samband med inbördeskriget kopplades gärna socialism och finskhet samman, med negativ innebörd. Västerländska idéer hade aldrig helt rotat sig bland finnarna där en som asiatisk betecknad uniformitet ansågs finnas kvar. Finlandssvenskarnas bosättning längs kusten gav också underlag till stereotypiseringar vid jämförelser mellan kustbor och inlandets finnar. Utifrån denna tanke kunde olika former av vikingaromantik knytas till kustens folk.

Förutom motsatsparet bygdesvenskhet-kultursvenskhet fanns dock under 1930- och 1940-talen en intern motsättning med andra skiljelinjer, hållningen till extrema rörelser som Lappo och senare till nationalsocialismens Tyskland. Per Herman Norrmén talade 1929 för att Sfp skulle samarbeta med Samlingspartiet och Agrarerna. Finsknationalismens inflytande i dessa två partier var i sig kontroversiellt. Men slagordet ”Borgerlig samling” omslöt också de lappovänliga, vilket

ledde till konkurrerande vallistor från Sfp. Laglinjen stod mot samarbete med Lappo.⁶³

Modernäring och modernisering

Traditionalistiska föreställningar om den svenska jordens och lantmännens avgörande roll växte fram i spåren av svenskhetsrörelsens frammarsch under senare delen av 1800-talet. Både den sena industrialiseringen och den språkpolitiska situationen bidrog till att jordfrågan fortsatte att vara viktig efter krigsåren 1939–1945. Inte minst inflyttningen av karelare kolliderade med finlandssvenska krav att befolkningsbalansen i kommunerna skulle bevaras. Att föra fram bonden som idealgestalt var dock inte bara riktat mot finnarna. I hög grad var bonden bygdesvenskarnas man, inte de tvåspråkiga storstadsbornas, kultursvenskarnas.

I linje med tidens omsorg om folkmaterialiets kvalitet blev den rotfaste bonden en representant för den friska kärnan i den svenska folkstammen. Rafael Colliander förklarade vid 1920 års firande:⁶⁴

Det svenska folket i Finland liksom alla folk har i den sunda, starka, hårdiga bondebefolkningen källan till sin förnyelse och livskraft och när denna källa flödar så rikt att brusande älvar kunna tillföra svenskheten ny styrka, då finns ej skäl till misströstan.

Bankdirektören och poeten Jacob Tegengren (1875–1956) talade 1928 om jorden, hemmet och naturkänslan med referens till Verner von Heidenstam. Denna jordkärlek hade enligt honom brunnit i såväl bondens som aristokraterns, ja till och med kungarnas, ådror.⁶⁵ En än mer drastisk hållning återges i Sten Högnäs innehållsrika bok *Kustens och skogarnas folk*. Talesman är författaren Einar Spjut i *Svenskhetstanken*, 1921.⁶⁶

Utan jord är vårt folk rotlöst och måste dö. Den, som förskingrar den svenska jorden, begår för den skull nesligt svek mot sin stam och sitt folk. Han är en folkförrädare, som intet bättre förtjänar än att utstötas ur sin stam och som en bark- och bassklös fura torka på berget.

Det fanns en rädsla för att svenskspråkiga jordbrukare skulle tvingas överge sin jord och flytta till städernas industrier där den finska omgivningen på sikt skulle urholka språket och identiteten.

Bertel Gripenberg och hans likasinnade beundrade medeltiden och den gotiska människans trohet till den världsliga och kyrkliga överheten. Aristokraterna Örnulf Tigerstedt och Gripenberg hade sedan barndomen fått med sig troheten till de gamla svenska kungarna och senare kejsaren. Plikt, ära och tradition var fortfa-

rande grundläggande honnørsord i Herrgårds-Finland.⁶⁷

Författaren Ture Janson målade upp en skräckvision: ”Finnarnas svarta massa trängde på och hotade kasta de sista jordbrukande svenskarna i havet, längre ut på skären, till städerna eller Amerika”.⁶⁸ Landsbygdens idyll beskrevs med ord som gemenskap, naturlighet samt moralisk och fysisk sundhet. Stadskulturen förknippades däremot med individualism, rotlöshet, ensamhet och moraliskt förfall, skriver litteraturvetaren Clas Zilliacus. Författaren Ernst v Knape skildrade 1925 industrialismens segertåg på liknande sätt: ”Varje fabrik reser sig över en förlorad svensk position, varje fabrik är en fientlig soldat”.⁶⁹

Traditionalismen försvann inte med de sociala och ekonomiska förändringar som tog fart efter 1945. Under titeln ”Svensk dag i allhelgonatid” uttryckte kyrkoherden Max Oterdahl 1951 en starkt moralkonservativ och traditionalistisk syn. Det talades vackert om fädernas arv, men människor var ”snara att förlösa eller tappa bort detta arv, under påverkan av tidens jäkt, av begärens lössläpplighet och moralens sönderfall”. Tidsenlighet kunde han acceptera i form av tekniska vinningar för ett dragligare samhälle, men inte ”unga människors rätt att leva utan sedliga skrankor eller utan ansvar för sitt driftlivs utövning”. Klyftan vidgades mellan

”fortidens hjältar och nutidens dårar”. För de senare finns varken svensk dag eller allhelgonadag.⁷⁰

Karl Ekman varnade vid Svenska dagen 1957 för partitaktikens konsekvenser. Ingen annan grupp försvarade de gemensamma finlandssvenska intressena:⁷¹

Vi är alla här såsom bärare av en mission, såsom fullföljare av en tusenårig tradition, som bjuder Finland att i de nordiska ländernas led gå med i västerländsk odling och förkovran.

Reflektioner om en dag

Svenska dagen är fortfarande en samlingsdag för finlandssvenskarna, men under de drygt hundra åren har inte bara det dåtida storfurstendömet Finland ändrat skepnad till självständig republik. Även synen på Gustav II Adolf har förändrats i såväl Finland som Sverige, ja själva historiesynen i vidare bemärkelse är också en annan i dagens moderna samhälle än den som rådde 1908 och decennierna därefter.

Gustav II Adolf behöll epitetet hjälte, om än devalverat, in på 1950-talet. Ändå blev krigsslutet en brytpunkt. Innan dess hade hyllandet varit påfallande vidsträckt, utan att nämnvärt dämpas jämfört med premiärdagen 1908. Snarare tilltog bruket av honom under krigsåren, något som gällde historiens roll som helhet. Skillnaden före och

Affisch för Svenska folkpartiet, ritad av tecknaren Alexander Federley. Flaggan är den inofficiella finlandssvenska flaggan med gult kors på röd botten.

Bildkälla: <https://commons.wikimedia.org>

efter 1944 rör främst mångsidigheten. Under 1900-talets första del kunde kungen stå för böndernas fria ställning och förtroendet mellan allmoge och kungamakt. Också i Sverige var det synsättet länge levande, men tycks ha avtagit tidigare än i grannlandet. Ett annat, mer militaristiskt, synsätt refererade till Gustav II Adolfs gärning som stöd för expansion österut. Ett tredje läger såg kungen som symbol för tolerans och rätt. Om böndernas ställning blev alltmer omodern och tanken på Stor-Finland politiskt omöjlig som

en följd av krigets geopolitiska skiften, överlevde den tredje aspekten, med sin närmast överhistoriska karaktär. Att lyfta fram Gustav Adolfs personliga offervilja gick också för sig efter 1944, inte minst från kyrkligt håll.

Att kungens lyster bleknade från i och med 1960-talet kan ses som ett resultat av en allmän modernisering av samhället med kulturradikalismen som följeslagare. Från 1970-talet förekom han främst i negativ tappning. Talaren tog ofta avstånd från stormaktstidens krig och framhöll att den tidens kungamakt inte var någon inspirationskälla för dagens svenskar i Finland.

Deras position i Finland försvarades med främst två historiska argument. Det ena byggde på uppfattningar, inte minst från tidens vetenskap, om svenskarna som första bosättare i det område som kom att utgöra Finland. Betydelsen av tolkningen avtog dock, och var under efterkrigstidens firande knappt synligt. Däremot bevarades – med dämpad självgodhet – synen att Finland civiliserades från Sverige genom korståg, eller enligt nutida synsätt, olika former av bosättning och uppodling av svenskar från andra sidan Östersjön. Kristendom, rättsväsen, gränsdragning mot den hotfulla ryska makten i öster och allmogens fria ställning var avgörande svenska bidrag. Liksom i Sverige kunde Torgny lagman hämtas upp från Snorre Sturlassons

isländska sagor för att illustrera böndernas ställning. De historiska insatserna kom att tillgodoräknas också de nutida finlandssvenskarna, inte minst i retoriken från det dominerade Svenska folkpartiet.

Geopolitiska perspektiv med rasmässiga inslag om civilisationernas kamp, främst germaner mot asiater, mönstrades också ut. Sådana resonemang förekom inte minst under krigsåren och med utgångspunkt från Karelen – karelianismen. Med sina antirykska och storfinska kopplingar blev också de offer för den nya säkerhetspolitiska situationen efter 1944.

Historia för att bevara

Historysynen var ett redskap för att bevara sammanhållningen inom den finlandssvenska befolkningsgruppen gentemot fiender i det finska lägret, främst de radikala äktfinnarna. Det gällde att bevara det svenska språkets ställning och de svensktalande områdena. Både språkpolitiskt och ekonomiskt främjades därför en miss-

tänksam syn på moderniseringen och dess konsekvenser, åtminstone bland bygdesvenskarna. Man stred för att bevara svenskans ställning och den näring, jordbruket, som betydde så mycket för de svensktalande områdena. Särskilt starka var de antimodernistiska inslagen inom 1920- och 1930-talens auktoritära svensksinnade högerkretsar. Även om traditionalismen avtog från 1950-talet kan den iakttas i materialet även därefter. Historien var som helhet främst en sköld mot angrepp, i begränsad utsträckning ett spjut för anfall.

Gustav II Adolfs reträtt från Svenska dagen var ett led i uppgörelsen med en traditionalistisk, delvis heroisk historiesyn. Men i huvudsak blev inte ersättningen en ny, mer modern, tolkning. I stället minskade de historiska referenserna i högtidstalen. Den moderna historietolkningen avvisade tidigare generationers beundran för stora gestalter, ofta i kunglig skrud. Svenskarna i Finland inriktade sig mer på aktuella språkliga och kulturella frågor på Svenska dagen.

Noter

- 1 Finlandssvenskarna betraktar sig dock inte som en minoritet. Svenskan är inget minoritetsspråk utan ett av landets två officiella språk.
- 2 Studien är gjord inom projektet *Demokratins drivkrafter* med forskare vid universiteten i Helsingfors och Jyväskylä samt Södertörns högskola. Finansärer är Erkkostiftelsen respektive Östersjöstiftelsen. Ett tack går till personalen vid Svenska centralarkivet och Brage pressarkiv för god service.
- 3 Se artikelförfattarens *Mellan arv och utopi. Moderata vägval under hundra år, 1904–2004*, 2004, Stockholm: Santérus förlag, 2004, s. 75–77. Där hänvisas bl.a. till Peter Aronsson, "Historiekultur i förändring", i Aronsson (red.), *Makten över minnet. Historiekultur i förändring*, Lund: Studentlitteratur, 2000, s. 9.
- 4 Göran von Bonsdorff, *Svenska folkpartiet. I. Bakgrund, tillblivelse och utveckling till 1917*, Sfp: Helsingfors 1956, s. 147.
- 5 Lena Marander-Eklund, *Svenska dagen – en folkloristisk studie*, IF-rapport nr 9, Åbo Akademi 1988.
- 6 Om denna, se Bengt Kummel, *Svenskar i all världen förenen eder! Vilhelm Lundström och den allsvenska rörelsen*, Åbo: Åbo akademi 1994.
- 7 Henry Rask, "Varför firas Gustav Adolfsdagen", *Finsk Tidskrift* 107, 1982:8, s. 357–371.
- 8 Bonsdorff, *Svenska folkpartiet I och Svenska folkpartiet II:1*, 1984.
- 9 Olof Mustelin, *De nordiska universitetsadresserna. Skandinaviska och finlandssvenska opinioner*, Helsingfors: SLS 1981; Max Engman, "Konungen eller hokkapeliterna? Gustav Adolfsminnet i Finland", *Historisk Tidskrift* (Finland) 75 1990:4, s. 566–616.
- 10 Bonsdorff, *Svenska folkpartiet. IV*, 1994, s. 215–218; Magnus Lemberg, *Hjalmar J Procopé som aktivist, utrikesminister och svensk partiman*, Helsingfors: SLS 1985.
- 11 I samband med Svenska dagen 1941 var debatten hård. En namninsamling för en oförbehållsam uppslutning kring Tyskland genomfördes. Sfp:s centralstyrelse förespråkade en mer distanserad hållning. Se Bonsdorff, *Svenska folkpartiet I*, s. 85–92, Hbl 7/10, 18/10, 3/12, 10/12 1941.
- 12 Bonsdorff, *Svenska folkpartiet IV*, s. 165.
- 13 Marander-Eklund, *Svenska dagen*. Rask, "Varför firas Gustav Adolfsdagen?"
- 14 Lauri Karvonen, "Likadan på ett annat sätt – Sverige som motpol och modell", *HT* (Finland) 77 1992:4, s. 529–547; Max Engman, "Den blå träden. Finns det en finlandssvensk historiesyn?" *Finsk Tskr* 117, 1992:4, s. 173–191; Per Olof Sjöstrand, *Hur Finland vanns för Sverige. En historia för nationalstater*, Uppsala: Hist. Institut. 1996, s. 88–90.
- 15 Engman, "Den blå träden", s. 173–191.
- 16 Matti Klinge, *Från lojalism till ryssbat*, Helsingfors: Söderströms 1988, s. 263.
- 17 Rainer Knapas, *Landet som var. Karelska kulturbilder*, Helsingfors: Schildts & Söderströms 2015, s. 94–96, 190–197.
- 18 Lille, Svenska dagen 1908.
- 19 Hedengren, *Nyl*. 6/11 1908.
- 20 af Forselles, *Hbl* 7/11 1911.
- 21 Hogner, *Hbl* 12/11 1910; Lindgren, Svenska dagen 1930.
- 22 *DT* 6/11 1913.
- 23 Eklund, *Hbl* 7/11 1922.
- 24 Colliander, Svenska dagen 1923.
- 25 Wendt, Svenska dagen 1929, Gyllenberg, Svenska dagen 1930.
- 26 Torbjörn Nilsson, "Med historien som ledstjärna – Högern och demokratin 1904–1940", *Scandia* 68, 2002:1, s. 77–107.
- 27 Engman, "Konungen eller hokkapeliterna?", s. 608.
- 28 Antell, Svenska dagen 1932; Ekman, *Vbl* 8/11 1938.
- 29 Hornborg, *Konung Gustav Adolf (1932)*; Hornborg, *Svenska dagen 1940*.
- 30 *Svenska dagen i Finland den 6 november 1941: festtal och hälsningsord*, Åbo 1941.
- 31 Ehrnrooth, *Ibid.*, s. 18–28.
- 32 af Hällström *Ibid.*, s. 33–44.
- 33 Frietsch, *Ibid.*, s. 65–73.
- 34 Hugo E. Pipping, *Tal på Svenska dagen, Helsingfors 1945*.
- 35 Wirtanen, *Vbl* 7/11 1946.
- 36 af Hällström, Svenska dagen 1947; Runeberg, *Hbl* 7/11 1947.
- 37 Österberg, *NT* 6/11 1952.
- 38 Barck, *ÄU* 6/11 1954.
- 39 Hollmerus, *Hbl* 7/11 1954.
- 40 Wickman, *Människovännen* 14/11 1957.
- 41 Andersson, *Hbl* 7/11 1960.
- 42 *Hbl* 6/11 1908.
- 43 von Törne, *Hbl* 7/11 1912.
- 44 Ekman, *Vbl* 8/11 1938.
- 45 Hornborg, Svenska dagen 1940.
- 46 Frietsch, *Svenska dagen i Finland*, s. 65–73.

- 47 Runeberg, *Ibid.*, s. 96–99.
- 48 Palmgren, *Hbl* 7/11 1955.
- 49 Krook, *Hbl* 7/11 1955.
- 50 Lindman, *Hbl* 7/11 1955.
- 51 Ågren, *Vbl* 8/11 1994.
- 52 Furuhjelm, *Hbl* 7/11 1937.
- 53 Colliander, Svenska dagen 1920.
- 54 Hanemann, Svenska dagen 1925.
- 55 Wikman, *Svenska dagen i Finland*, s. 29–32.
- 56 Numelin, *Bjö T* 7/11 1919.
- 57 Hornborg, Svenska dagen 1924.
- 58 af Hällström, *Svenska dagen i Finland*, s. 33–44.
- 59 Therman, Svenska dagen 1938.
- 60 Lille, Svenska dagen 1908; Hornborg, Svenska dagen 1924 & 1935.
- 61 Kurt Antell, *Svenska dagen 6 november 1942. Festtal*, Helsingfors 1942.
- 62 Hugo Ekhammar, *Genom svenska land*, Helsingfors: Söderströms 1926; Klinge, *Från lojalism till ryssbat*, s. 225–227; Michel Ekman, *Må vi blicka tillbaka mot det förflutna. Svenskt och finskt bos åtta finlandssvenska författare 1899–1944*, Helsingfors: SLS 2011, s. 30 ff; Sten Högnäs, *Kustens och skogarnas folk. Om synen på svenskt och finskt folklyne*, Stockholm: Atlantis 1995, s. 144; Monika Janfelt, *Att leva i den bästa av världar. Föreningarna Nordens syn på Norden 1919–1933*, Stockholm: Carlsson 2005, s. 167.
- 63 Norrmén, Svenska dagen 1929.
- 64 Colliander, Svenska dagen 1920.
- 65 Tegengren, Svenska dagen 1928.
- 66 Högnäs, *Kusten och skogarnas folk*, s. 89.
- 67 Clas Zilliacus (red.), *Finlands svenska litteraturhistoria. Andra delen: 1900-talet*, Helsingfors: SLS/Atlantis, 2000, s. 138 f.
- 68 *Ibid.*, s. 158 f.
- 69 Högnäs, *Kustens och skogarnas folk*, s. 76 f.
- 70 Oterdahl, *Vbl* 6/11 1951.
- 71 Ekman, *Hbl* 7/11 1957.

Tidningar

Bjö T = Björneborgs Tidning

DT = Dagens Tidning

Hbl = Hufvudstadsbladet

NT = Ny Tid

Nyl = Nylänningen

Vbl = Vasabladet

ÅU = Åbo Underrättelser

Svenskt biografiskt lexikon 100 år

Av Jakob Christensson och Åsa Karlsson

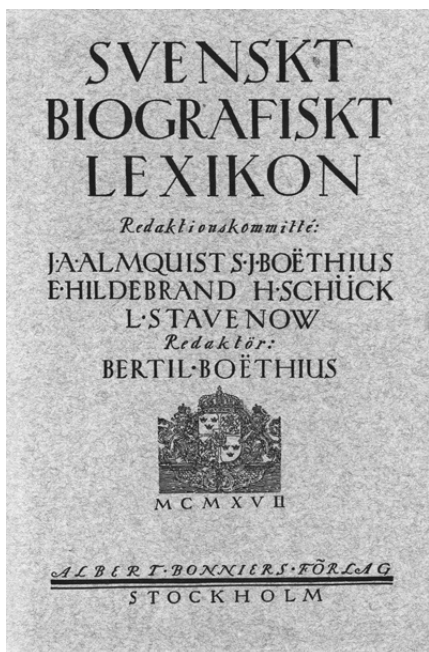

november 1917 utkom det första häftet av *Svenskt biografiskt lexikon* (*SBL*). Arbetet hade då pågått i fyra år under ledning av Bertil Boëthius, amanuens i Riksarkivet, och med hjälp av förläggaren Karl Otto Bonnier. Det fanns i Sverige en historia ända från 1700-talet att utge biografiska lexikon, men ingen av föregångarna hade *SBL*:s vetenskapliga grundlighet eller systematiska urvalsprinciper. Lexikonet var efterlängtat och togs emot med lovord i pressen. I *Stockholms Dagblad* skrev man till och med att *SBL* ”lovar att bli ett nationalverk”.¹

Det lexikon som såg dagens ljus för 100 år sedan har många likheter med dagens *SBL*. Den vetenskapliga ambitionen var hög redan från första början och manifesterade sig både i artikelförfattarnas bidrag och i arbetet på redaktionen. Valet av författare har alltid

varit centralt och målsättningen var, och är, att hitta de mest framstående inom varje område, och som helst bör kunna leverera artikeln på utsatt tid. Arbetet på redaktionen med att ta fram basfakta kring varje biograferad person och att faktakontrollera uppgifter i artiklarna har också hela tiden varit viktigt. Varje artikel har i möjligaste mån illustrerats med en bild av personen och redan från början fanns en ambition att redogöra för de tryckta arbeten som vederbörande utgivit. Allt detta har bidragit till den höga kvaliteten, men också till att utgivningstakten bitvis varit långsam.

Frågan om urvalet av biograferade personer har alltid varit central för *SBL*. Under lexikonets 100-åriga historia har både samhället och forskningen förändrats radikalt och det har också förändrat urvalet. Förvånansvärt många av de ursprungliga principerna

äger dock fortfarande giltighet. Från början bestämdes att urvalet av biografier huvudsakligen skulle styras av hur rikets gränser sett ut genom tiderna: det vill säga inga skåningar före 1658 och heller inga finländare efter 1809. Vidare bestämdes att svenskar i utlandet (företrädesvis i USA och med större stränghet i urvalet) också skulle tas med, liksom utländska personer i svensk tjänst eller med svenskt arbetsområde i den mån de gjort en insats som gripit in i svensk historia. Efter nystarten 1962 minskades kategorin svenskar i utlandet kraftigt jämfört med tidigare för att försöka öka utgivningstakten. I kronologiskt avseende bestämdes att

lexikonet skulle föras från äldsta tid till samtiden och därvid även behandla levande personer – för förlaget, som ensamt tog på sig projektets hela kostnad, var det senare ett viktigt försäljningsargument. Levande personer togs med i de tio första banden, det vill säga hela den tid som Bonniers förlag bekostade utgivningen, men när lexikonet fick sin nystart med band 11 infördes principen att endast avlidna personer biografieras.

Andra viktiga punkter var att arbeta strikt alfabetiskt, att ta med kvinnor från första början – till skillnad från äldre svenska lexikon – och att satsa särskilt på att behandla personer inom samhällsbärande men tidigare sparsamt uppmärksammade områden som handel och industri samt naturvetenskap. En nyhet var att man i förväg mättade artiklarnas längd, och ingen artikel tänktes bli längre än 16 sidor. Man höll sig redan från början med en egen bibliograf, tidvis rentav flera, då ambitionerna att lista den biografierades eventuella tryckta arbeten var så stora att en person hade svårt att hålla jämna steg med inflödet av artiklar och därför riskerade att sinka den eftersträlvade produktionstakten.

Ett kapitel för sig är de biografiska data – födelse- och dödsuppgifter, skolexamina, tjänster och uppdrag med utnämningår, vigseluppgifter med mera – som inleder varje artikel. Kraven på fullständighet och noggrann kontroll

mot arkivhandlingar drevs här långt längre än i något annat nationellt biografiskt lexikon, och så förhåller det sig än idag. De därpå följande levnadsteckningarna skulle erbjuda ”en verklig skildring av den biograferades liv, jämte en värdering, naturligtvis ej ur partisympunkt”. För de känsliga biografierna över ännu levande personer rekommenderade redaktionskommittén att man endast skulle ”ange yttre data samt ett konstaterande av deras insatser; alla värdeomdömen uteslutas”. Det skulle visa sig vara en regel som inte var helt lätt att efterleva ens för lexikonets skapare.

1913–1931: Från start till nedläggning

Arbetet med lexikonet kom igång på allvar under hösten 1913. Så fort projektet blev känt hälsades det välkommet i tidningarna. Med viss otålighet uttryckte *Svenska Dagbladet* förhoppningen att lexikonet kunde ”taga sin början nästkommande år”. Så blev det nu inte; år lades till år utan att något lexikon såg dagens ljus. En anledning var världskriget, som oförmodat ställde till många praktiska hinder. Men Bertil Boëthius, som knappt hade något redaktionellt stöd och skötte sin del av arbetet med lexikonet på sin lediga tid, fick efter hand också anledning att inse att han grovt underskattat svårigheterna. Långt senare, då Boëthius uppvaktades av *Dagens Nyheter* i sam-

band med sin 75-årsdag, medgav han att när allt startade hade han ”ingen uppfattning om vilken grundlig revision som behövdes och när Emil Hildebrand sade till mig att det här är ingen barnlek, så förstod jag inte vad han menade. Men det gör jag nu.”

Tyvärr har lexikonet aldrig blivit någon kommersiell framgångssaga, vilket också till slut skulle leda till att Bonniers i slutet av 1931 bestämde sig för att lägga ner utgivningen. Redan på våren 1919 uttryckte Karl Otto Bonnier sin ”oro öfver att det går så långsamt med Biogr. Lexikon” efter att sättningen av ett häfte dragit ut orimligt på tiden: ”jag är rädd att det går åt skogen med förlof sagdt!”

Han skulle senare också efterlysa ett stramare urval av personer att biografiera liksom införandet av förkortningar, allt i syfte att hålla farten uppe på utgivningen och omfånget inom rimliga gränser. Inte minst skulle Karl Otto Bonnier under årens lopp komma fram till att det omfattande arbete som lades ner på att upprätta noggranna meritförteckningar på både en och två sidor för även ”rätt obetydliga ämbets- och tjänstemän” grävde djupa hål i förlagets ekonomi utan att informationsvärdet blev så mycket större. Till Boëthius skrev den jäktade bokförläggaren frankt att här fanns ”en möjlighet att göra lexikonet både intressantare, lättlästare och mindre tyngt av onödigheter till ingens glädje eller nytta”.

Till utgivningsproblemen hörde inte minst att få in manuskripten från de många medarbetarna inom rimlig tid. Då gällde det för Bertil Boëthius att vänligt men bestämt mana på den tövande. I december 1928 var det Bengt Hildebrand som på så vis (apropå den ännu ej inkomna artikeln om Nils Collin) brevlades fick en inblick i en huvudredaktörs jäktade tillvaro: ”jag utger ett verk, som stoppar, om inte var man gör sin plikt.”

Allt strul till trots rullade produktionen på. Band lades till band och i december 1931 kunde så det tionde bandet färdigställas. Men när det sedan sändes ut till abonnenterna åtföljdes det av beskedet om att lexikonet åtminstone tillfälligt lades ner. Nedläggningen var en stor prestigeförlust för Bonniers. Sedan starten hade man dragit på sig en förlust på mer än en halv miljon kronor för att förverkliga drömmen om ett uppdaterat nationellt biografiskt lexikon. Nu gick det inte längre då den dåliga försäljningen snarare väntades minska än öka genom abonnenternas frånfalle. Att vinna nya abonnenter genom en kostsam reklamkampanj bedömdes utsiktslöst. För Bonniers gällde det depressionsåret 1931 att ta ”vårt ansvar gent emot oss själva och våra efterkommande”.

Kristiderna gjorde sitt till för att sänka *SBL*, men ytterst var det i själva grundligheten som fröt till bokpro-

jektets undergång låg. För varje år som gick blev målet alltmer avlägset, trots ett imponerande arbetstempo. 1927 noterade Handelshögskolans rektor Carl Hallendorff i *Svensk tidskrift* att *SBL* rimligen skulle komma att ”fullbordas ungefär lagom till sekularminnet av dess begynnelse”. Ingen kan ha tänkt att det skulle gå fortare än så när det tionde bandet visade sig sluta redan på De la Gardie och gott och väl 24 bokstäver återstod att beta av.

Återuppståndelsen

1931 tycktes *SBL* redo att begravas för gott, men nätverket runt Bertil Boëthius skapelse var både inflytelserikt och uthålligt. 1936 började Boëthius tillsammans med i första hand Anton Blanck och Henrik Schück att sondera möjligheterna att väcka lexikonet till liv. Schück påbörjade nya förhandlingar med Bonniers, som bar resultat, och den 29 oktober bildades Samfundet för utgivande av Svenskt biografiskt lexikon, som mer eller mindre omedelbart ansökte om stöd för redaktionskostnaderna från dels regeringen, dels Humanistiska fonden. Det gick vägen och följande år kunde samfundet skrida till handling och utse en redaktör som fick i uppgift att dra igång utgivningen igen.

Valet föll på Bengt Hildebrand, som närmast kom från redaktionen för *Nordisk familjebok*. Grundaren Bertil

Boëthius hade blivit chef för Stockholms stadsarkiv och hade inte möjlighet att åter ta ledningen över utgivningen. I det läget var Hildebrand i det närmaste självskriven på posten. Inte nog med att hans tid vid *Nordisk familjebok* bedömdes göra honom skickad för att axla ett redaktörsuppdrag; dessutom hade han stora personhistoriska och genealogiska meriter som flerårig redaktör för *Personhistorisk tidskrift*. På hösten 1937 anställdes Bengt Hildebrand som huvudredaktör för *SBL*.

Arbetet kunde sätta igång efter personalförstärkningar men inledningsvis gick det inte för fulla segel: Hildebrand var trött efter att ha fullbordat sin doktorsavhandling och hade dessutom alltsedan 1935 ett uppdrag för Vetenskapsakademien att skriva dess historia, något som han blev klar med först 1939. Till den tröga starten bidrog dessutom snart det andra världskriget. Artikelleveranser antingen uteblev eller försenades då bidragsgivare blev inkallade, och efter invasionen av Norge och Danmark i april 1940 evakuerades stora mängder arkivalier, vilket långa tider effektivt hindrade mycket av den redaktionella faktakontrollen. Frånvaron av ett eget bibliotek var också besvärande. Hildebrand och hans redaktionssekreterare var tvungna att springa genom två hus efter varje bok de ville läsa.

Det dröjde därför till hösten 1941 innan det första häftet med Bengt

Hildebrand som redaktör kunde utkomma – lagom till att det var dags att göra förnyad ansökan om medel ur Humanistiska fonden. Utgivningen skulle dock fortsätta att vara trög. Till viss del berodde det nog på att *SBL* under Hildebrands ledning inte bara samvetsgrant fortsatte Bertil Boëthius ambitiösa inventeringsprogram av personer inom näringsliv och vetenskaper utan dessutom nu också siktade in sig på personer inom bland annat arbetarrörelsen, nykterhetsrörelsen, de frikyrkliga rörelserna och hembygdsrörelsen. Likaså höjdes ambitionerna ifråga om medeltiden och 1500-talet.

Efter det första häftet producerades därför fram till och med 1945 bara ytterligare fyra häften. Att innehållet i dessa fick gott betyg i pressen hindrade inte att tålmodet började tryta inom Vitterhetsakademien, som sedan 1940 formellt fått överinseendet över utgivningen. I bräschen gick Eli Heckscher, som vid upprepade tillfällen under hösten 1945 ansatte sin gamle vän Bertil Boëthius med krav på att något måste göras för att få lexikonet på rätt köl – Boëthius var sedan en tid tillbaka ordförande i Samfundet för utgivande av *SBL* och därmed att betrakta som Hildebrands chef.

Av den bevarade korrespondensen framgår att Boëthius försökt gjuta olja på vågorna och lovat att tala uppriktigt med Hildebrand om att

utgivningstakten måste höjas. När två år gått utan att någon påtaglig acceleration i arbetstempot kunde skönjas var Heckschers tålmod förbrukat. Återigen vände han sig till Boëthius och förklarade att han skulle ta upp ärendet i Vitterhetsakademien. Denna föreslog radikala omdisponeringar i lexikonet för att påskynda den fortsatta utgivningen. Bland annat föreslogs att man fortsättningsvis skulle frångå den alfabetiska ordningen och att inga personer avlidna efter år 1900 skulle få vara med.

Bengt Hildebrands strategi under denna kris blev att, i den mån han inte skylldes på försumliga tryckerifaktorer, förklara den långsamma utgivningen med bristande resurser – hans lexikon hade två fasta tjänster medan det av Bonniers drivna *Svenska män och kvinnor*, i vilket han hade inblick som medlem av dess redaktionskommitté, tidvis hade så många som 26 personer i redaktionsstaben. Han siktade också på att omvandla *SBL* till en institution och få ekonomin tryggad genom direkta statsmedel, så att lexikonet slapp lita till den av Vitterhetsakademien kontrollerade Humanistiska fonden.

Mot slutet av 1948 kunde Hildebrand skönja en ljusning för *SBL*. Oväntad hjälp kom då från statsrevisorerna, som börjat undersöka varför lexikonutgivningen drog ut så länge på tiden. Efter att de bland annat hört sig för

hos Hildebrand kom de fram till att redaktionen måste omorganiseras och arbetsvillkoren bli bättre innan någon höjd arbetstakt var att vänta. Förhandlingar mellan de i projektet inblandade parterna fördes och olika budgetförslag utarbetades. Inte utan framgång planterade Samfundet för utgivande av Svenskt biografiskt lexikon tanken att *SBL* borde bli ett nav för den personhistoriska forskningen på samma vis som till exempel *SAOB* var det på språkforskningens område. Några år senare, 1950–51, kunde så *SBL* efter en statsverksproposition gå över till statlig finansiering och bli en institution. Den nya institutionen, som kallades Personhistoriska institutet, hjälpte forskare med svar på förfrågningar och gick också att besöka.

Uppgifterna förenade med bildandet av det Personhistoriska institutet tog dock kraft från arbetet med lexikonet, något som var desto mer kännbart som redaktionen trots anslagsförstärkningen aldrig lyckades knyta till sig någon fast anställd biträdande redaktör. Utgivningstakten levde inte upp till det som utlovats, även om det blev en tillfällig förbättring 1949 och 1950.

Det skulle hinna bli ett femtonde band under Bengt Hildebrands tid som redaktör. Men med detta, som utkom 1956 och sträckte sig från Fahlberg till Feuk, tog utgivningen stopp för flera år framåt. Lexikonet hade redan i sam-

band med att det organiserades om till en institution betraktats med skepsis inom delar av centraladministrationen. 1955 slog Statens sakrevision till, och skickade en revisor till lexikonet för att bland annat jämföra artiklar mot arvodeslistor vilket ledde till många anmärkningar. Den 6 februari 1957 hade Bonniers tagit sin hand ifrån lexikonet och sagt upp kontraktet med hänvisning till ”ständigt stigande tekniska kostnader” och att försäljningen ”icke motsvarat rimliga förväntningar”. Den fasta abonnentstocken uppgick då till knappt 300 abonnenter och försäljningen därutöver var ytterst blygsam.

Uppsägningen, som trädde i kraft den 29 oktober, får ses som den symboliska slutpunkten på Hildebrands problemfyllda redaktörstid även om han kvarstod som huvudredaktör fram till sin pensionering 1960. Utgivningen stod under dessa år helt still. *SBL*:s medarbetare kunde bara vänta och se och hoppas på att det skulle komma något gott ut av den stora statliga utredningen som tillsattes av Ecklesiastikdepartementet den 11 april 1958 för att belysa statens stöd till personhistorisk forskning och utgivning.

Lexikon under utredning

Utredningen leddes av Carl Olov Sommar, som vid den här tiden var administrativ direktör vid Stockholms skoldirektion, men senare blev vice

verkställande direktör för *Dagens Nyheter*. Övriga sakkunniga var rektor Stig Alemyr, riksdagsman för Socialdemokraterna, och historieforskaren Sven A. Nilsson från Uppsala universitet. Till sin hjälp hade dessa en sekreterare, den personhistoriskt mångkunnige arkivarien vid Stockholms stadsarkiv Göran Setterkrans. Uppdraget var att förutställningslöst pröva hur statens stöd till personhistorisk forskning och publiceringsverksamhet skulle se ut. Dessutom skulle man se över utgivningstakten, principer för artikelurvalet, artiklarnas längd och struktur, arvodering av artikelförfattarna samt verksamhetens organisering och finansiering.

Utredningen var mycket ambitiöst utplagd och man genomförde konferenser, studiebesök och hade kontakter med olika bokförlag. Betänkandet blev över 300 sidor långt och är en gedigen genomgång av lexikonets historia, arbetets genomförande och planer för framtiden.

De sakkunniga uttalar sig mycket tydligt för att *SBL* ska fortsätta utges: ”Utredningen finner, att den inhemska eller svenskt orienterade forskningen, de lärda verkens behov samt jämförelsen med utländska förhållanden talar för en *fortsatt utgivning av SBL*.” (Utredningens kursivering.) Man jämför med andra typer av uppslagsverk, som *Svenska män och kvinnor*,

Svensk uppslagsbok och *Nordisk familjebok* och konstaterar: "Medan de förra måste anses återge gängse urval av personer, kanske med påfallande tonvikt på de senaste decennierna, utgör *SBL* en omprövning av hela det biografiska materialet." Även artiklarnas utformning utmärker sig där de andra lexikonerna presenterar sammanfattningar av den rådande uppfattningen lämnar *SBL* "en direkt på källmaterialet grundad, av en vetenskapsman författad framställning av en person och hans insats". Utredningen tar upp en intressant fråga kring urvalet som fortfarande är central för *SBL*: "Särskilt betydelsefulla är därvid artiklarna över andra och tredje rangens personer, som mycket sällan närmare brukar undersökas och vilkas biografi alltså ej i annat fall skulle ha blivit skriven." De mest kända personerna blir alltid biograferade i lexikon och i monografier, men de mindre kända men ändå betydelsefulla personerna riskerar att glömmas bort.

Utredningen sätter fingret på en omständighet som har gjort att *SBL* motstått tidens tand förhållandevis väl genom 100 år. Man poängterar att grundläggande uppgifter hämtas ur källmaterialet vilket ofta innebär "en mycket behövlig korrigerings och kontroll av dessa, vilka vanligen utan någon prövning överflyttats från det ena arbetet till det andra." Därför kan *SBL:s* artiklar "aldrig förlora sitt intres-

se på samma sätt som en osjälvständigt refererande artikel gör".

Kärnfrågan för utredningen är hur lexikonet ska kunna utges inom rimlig tid med bibehållen vetenskaplig kvalitet. För det första uttalar man sig för en bibehållen alfabetisk artikelföljd. Utgivningstiden måste kortas och man beslutar rekommendera att hela verket färdigställs på 30 år. Utifrån denna utgivningstakt skulle utformning av artiklar och av den tryckta boken anpassas.

Man föreslog att artiklarnas längd kunde minska ordentligt från i medeltal fyra sidor till två, förutom för mer betydande personer. På denna punkt fick inte utredningen så stort genomslag vilket säkert hänger samman med en omständighet som de själva pekar på. Det kräver inte mindre arbete att skriva två sidor jämfört med fyra, utan det är mest omfånget i den tryckta boken som påverkas. Den stora förändring som föreslås är att typografin skulle ändras så att mer text fick plats på sidorna. Detta genomfördes och har behållits sedan dess.

I utredningen föreslås att arbetet med *SBL* utförs av en statlig myndighet med en styrelse och en huvudredaktör i ledningen. Myndigheten skulle få en ökad bemanning jämfört med tidigare och man slog också fast att artiklarna även fortsättningsvis skulle skrivas av externa experter. Mycket av det grundläggande biografiska arbetet föll fortfarande på redaktionen.

I de många remissvar som inkom kan man skönja en viss skepsis till den föreslagna utgivningstakten. Att hinna fram till Ö på 30 år kallades av en remissinstans för "en arbetshypotes, som knappast har reellt underlag". Denna realistiska förutsägelse lyssnade man dock inte på utan departementet förväntade sig att *SBL* skulle kunna göras färdigt inom den föreslagna tiden.

Birgitta Lager-Kromnow

Den nya myndigheten påbörjar sin verksamhet

Sommaren 1962 kom verksamheten igång på den nya myndigheten. En styrelse tillsattes som genast drog igång arbetet. I styrelsen fanns Sven A. Nilsson, en av de sakkunniga från utredningen, med som ledamot och som ordförande satt riksarkivarie Ingvar Andersson. Regeringen ut-

nämnde den 15 augusti Erik Grill till huvudredaktör och den 1 september påbörjade han sin tjänstgöring. Man anställde Birgitta Lager-Kromnow som redaktör. Hon hade arbetat på *SBL* sedan 1947 och fungerade i praktiken som huvudredaktör från slutet av 1950-talet. Lager-Kromnow utgjorde en brygga från den gamla redaktionen till den nya myndigheten och var den som höll igång verksamheten genom all turbulens. 1978 utnämndes hon till huvudredaktör efter Erik Grill.

Man rekryterade även en ansvarig för bibliografierna. Det var Lars Lindholm som själv kontaktat redaktionen efter att ha hört ett radioprogram om *SBL* som sändes 1 juni 1962. Han blev intresserad av verksamheten och anmälde sig till arbetet med de tryckta arbeten som ingår i varje personartikel. Lindholm var bara 27 år och hade ännu inte avslutat sin fil. kand-examen men anställdes trots detta som aspirant på halvtid. Han kom att stanna på redaktionen till sin pensionering mer än 40 år senare, hela tiden sysselsatt med samma arbetsuppgifter.

Under hösten 1962 fortsatte sedan alla förberedelser för att till fullo komma igång med verksamheten. Det går att följa detta i detalj i styrelseprotokollen. Ingen fråga var för liten för styrelsen. Det gällde att anställa personal, skaffa lokaler, anpassa dessa efter behoven, införskaffa möbler, skrivmaskiner med mera.

En mängd frågor kring själva bokverket skulle också avhandlas. Att dess utseende skulle ändras stod klart redan i utredningen och i protokollen kan man följa genomförandet i praktiken. Målsättningen var att få plats med mer text på sidorna än tidigare och därför valdes typsnittet Baskerville och två spalter text på varje sida. Tidigare hade sidorna ett luftigare utseende med endast en spalt vilket var mycket utrymmeskrävande. Även gradstorlek diskuterades för olika delar av artiklarna för att kunna rymma mer text per sida. Vissa delar skulle tryckas i petitstil, något man i och för sig använt även i den äldre typografien.

SBL:s styrelse följde hela tiden noggrant produktionsläget: inlämning till tryckeriet, korrektur, tryck och så vidare. Att hålla den höga produktionstakt som stipulerades i utredningen var viktigt. På bara 30 år förväntades *SBL* bli färdigt, men det krävde en produktionstakt som inte var lätt att upprätthålla. Efter några år beklagade sig huvudredaktör Grill över hur svår det var att klara utredningens krav. Han "betecknade en produktion på 400 personartiklar och 100 släktartiklar per år, som föreslagits i *SBL*-utredningens betänkande, som omöjlig att uppnå" trots att redaktionsarbetet fungerade bra.

För att hålla utgivningstakten diskuterade styrelsen urvalet, meritlistor och

bibliografier i syfte att hitta möjligheter att rationalisera arbetet. Förslagen handlade om fler förkortningar (till exempel att ordet "och" skulle förkortas till "o" i släktartiklarna), kortare meritlistor utan alla gradpasseringar, borttagande av ordnar, kortare källförteckningar, uppstramning av urvalet av släktartiklar, med mera.

Rationaliseringsfrågorna var ständigt aktuella och fler och fler förkortningar infördes. 1974 beslöt styrelsen godkänna "att skrivningen o i stället för och, som sedan länge användes i släktartiklarna, också skulle få införas i personartiklarna". Kanske var detta att gå ett steg för långt. Texterna blev mer svårlästa och man kan fråga sig hur mycket utrymme som egentligen sparades. Under Birgitta Lager-Kromnows tid som huvudredaktör avskaffades förkortningen och från och med band 24 skrev man åter "och" i både person- och släktartiklar.

SBL:s nystart 1962 ledde till åtskilliga marknadsföringsinsatser. Reklambyrån Hera fick i uppdrag att ta fram en broschyr för att värva abonnenter, vilket rön-te framgång. 500 svenska och 40 utländska abonnemang hade tecknats 1964.

Under Birgitta Lager-Kromnows tid som huvudredaktör rullade verksamheten på enligt fastlagda principer. I recensioner bemöttes lexikonet med vänliga ord. I *Aftonbladet* 1979 sam-

Redaktionen cirka 1987

manfattas det senaste häftet med orden: "Lexikonets artiklar är i allmänhet utförliga och välskrivna. Pålitheten utesluter inte personlig syn och temperamentsfull stil hos en del artikelförfattare." Högre beröm kunde redaktionen knappast önska sig. I samma artikel kommenteras också den sneda könsfördelningen: "Manssamhället dominerar förstås. Bland femti och sexti biograferade bemärkta personer är bara tre kvinnor."

SBL i dataåldern: en succé!

1984 tog Göran Nilzén över som huvudredaktör. Det var under hans tid som en av de största tekniska förändringarna i

lexikonets historia genomfördes. I annonseringen beskrevs denna förändring med följande ord: "Något litet har hänt. Något litet som revolutionerar användandet av *Svenskt biografiskt lexikon*. Nu finns 28 stora tunga band samlade på en liten CD-ROM."

I slutet av 1980-talet hade redaktionen tagit de första stegen in i den digitala världen genom inköp av ett par persondatorer. Man såg fördelar med att göra register med hjälp av datorn och därifrån var steget inte så långt till att se fördelar med att digitalisera hela *SBL*. De första impulserna tycks dock ha kommit från Kultur- och Finansdepartementen som 1993 tog

initiativ till en undersökning av kostnaderna för ”att överföra de utkomna delarna av *SBL* på CD ROM”.

I budgetpropositionen 1994/95 togs nästa steg. Där framhölls att ”regeringen anser att *Svenskt biografiskt lexikon* är lämpligt att överföra till CD-ROM. Därigenom skulle tillgängligheten och spridningen av lexikonet kunna öka.” *SBL* tilldelades ett engångsanslag för att producera cd-romskivan. Det var nu bara att sätta igång arbetet med att upphandla tjänsten att skanna lexikonet och producera skivan. I januari 1996 bestämde man sig för att anlita Garantidata AB som inkommit med den fördelaktigaste offerten.

Cd-romskivan var en helt ny produkt för *SBL* och den vände sig till många nya användare som inte redan prenumererade på lexikonet. Därför genomfördes en omfattande marknadsföringskampanj för att nå ut till allmänheten. För att få hjälp togs kontakt med en marknadsföringsbyrå och man planerade att ta fram en broschyr, annonsera och besöka Bok- och biblioteksmässan i Göteborg. Målgrupperna var i första hand svenska bibliotek och likartade institutioner, svenska forskare framför allt inom humaniora, gymnasieskolor, universitetsinstitutioner samt släktforskare.

I maj 1997 levererades den första cd-romskivan med samtliga dittills ut-

givna band av *SBL* inskannade och med en fritextsökningfunktion. Detta var något helt nytt för lexikonanvändarna. Nu kunde man för 800 kronor bli ägare till hela *SBL* på en cd-romskiva och dessutom göra fritextsökningar på namn, orter, yrken och liknande. Alla ord i texten hade gjorts sökbara och det var bara fantasin som satte gränser.

Redan i december samma år hade den första upplagan sålt slut och en väntelista fick upprättas för dem som inte hann få ett exemplar. Arbetet med en uppdaterad skiva inleddes omedelbart och den kunde levereras i juli 1998. Den nya skivan innehöll även band 29 som blivit klart sedan den första skivan producerats. Även den andra skivan sålde mycket bra. *SBL* på cd-rom var en succé och spred lexikonet till många nya användare som tidigare nöjt sig med att slå upp enstaka personer i närmaste biblioteks *SBL*-svit. Även i pressen jublades över det nya lexikonformatet. ”Sensation för lexikonördar” skrev Gunnar Ohrlander i *Aftonbladet* i februari 2000.

I kölvattnet av framgången med cd-romskivan dyker 1999 för första gången frågan om att publicera lexikonet på internet upp, men tiden var ännu inte mogen. Det skulle dröja ytterligare några år och göras ännu en uppdatering av cd-romskivan innan frågan åter blev aktuell.

2009 inleddes en ny fas i *SBL:s* historia då myndigheten upphörde och lexikonet istället blev en avdelning i Riksarkivet. Samtidigt blev frågan om att publicera lexikonet på internet aktuell. Anslag hade sökts från Riksbankens jubileumsfond som beviljat medel.

Mer än 20 år efter att den första cd-romskivan hade publicerats inleddes arbetet med nästa tekniska steg. För att öka användbarheten och sökmöjligheterna skapades en databas över samtliga i lexikonet förekommande personer (både personer med egna personartiklar och sådana som ingår i släktartiklar). I den webbapplikation som togs fram kan man söka på personnamn, födelse- och dödsdatum, födelse- och dödsort samt på yrken uppdelade i olika kategorier.

Ytterligare sökbarhet uppnåddes genom att yrkeskategorisera samtliga biograferade personer, vilket möjliggör till exempel sökningar på präster i svenska kyrkan, folkskollärare, grosshandlare, statsråd eller någon annan grupp som är föremål för intresse. Genom att kombinera sökningar på yrke och ett tidsintervall kan sökningen även begränsas till exempelvis präster verksamma under 1600-talet eller grosshandlare som levde i Stockholm under 1700-talets sista decennier. Även fritextsökningen förbättrades i internetupplagan genom att biografierna försetts med en strukturell uppmärk-

ning som möjliggör sökning i enskilda delar av textmassan.

En funktion som ytterligare ökat kontakten med lexikonets läsare är ”rättelser” som placerats längst ner i varje artikel i databasen. Många har hört av sig med rättelser och kommentarer kring uppgifter i *SBL*. En sådan läsarkontakt var inte möjlig tidigare och har gett ny kunskap om hur lexikonet används men förstås också ökat arbetsbördan för redaktionen. Att publicera lexikonet på internet har över huvud taget inneburit att en ny stor arbetsuppgift har tillkommit. Databasen måste hela tiden uppdateras och förbättras vilket kräver en omfattande insats.

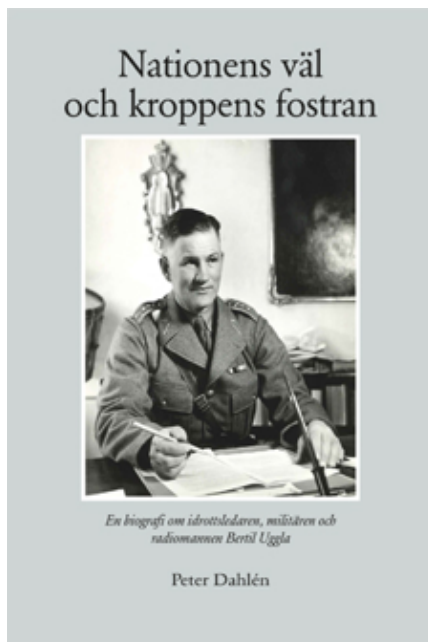
Sedan databasen blev gratis tillgänglig på internet våren 2012 har det varit möjligt att följa användningen mer i detalj. Alla besök kan mätas på längden och tvären. Användningen har ökat hela tiden genom åren och är nu uppe i mer än 40 000 besökare i månaden. Ett år efter lanseringen av *SBL* på internet släpptes också en applikation för mobiltelefoner, både för Iphone och Android. Appen hämtar sin information direkt från databasen och uppdateras därför i samma takt som den. Cirka 5000 personer har laddat ned appen i sin telefon och kan alltså ha hela bokverket i sin ficka!

Not

¹ Artikeln bygger på boken *Svenskt biografiskt lexikon 100 år*, red. Åsa Karlsson, 2017.

PETER DAHLÉN

**Nationens väl och kroppens fostran:
En biografi av idrottsledaren, mili-
tären och radiomannen Bertil Uggla**
Malmö, Idrottsforum, 2015. 456 s. Ill.

När Peter Dahlén skrev om Radio-
sportens historia inom forsknings-
projektet "Etermedierna i Sverige"
stötte han på Bertil Uggla (1890–1945).
Intresset för Uggla höll i sig och har nu
resulterat i en bok, utgiven av förlaget
Idrottsforum. Dahlén motiverar be-
hovet av en biografi med att Bertil Uggla,
trots att han idag är relativt bortglömd,
under flera decennier var en av Sveriges
mest kända personer: han spelade en
viktig roll inom gymnastik- och idrotts-

rörelsen, inom sitt militära yrkesliv samt,
vilket var den viktigaste källan till hans
breda berömmelse, som presentatör av
morgongymnastiken i radio under 1930-
och 1940-talen.

Uggla var också en flitig författare
av böcker och skrifter om gymnastik,
idrott och försvarsangelägenheter, och
Dahlén har haft som målsättning att få
med så mycket som möjligt av Ugglas
egna texter i boken "för att ge en repre-
sentativ bild av hans ståndpunkter och
tankevärld". I övrigt utgörs källmate-
rialet av tidningsartiklar om Uggla samt
arkivmaterial från radion, försvarsmak-
ten och gymnastik- och idrottsrörelsen.
Bertils son Sten Uggla har också varit
en viktig uppgiftslämnare.

Biografen har ett utförligt teorika-
pitel, där begrepp som nationalism,
manlighet och "muscular Christianity"
presenteras tillsammans med kul-
turorienterad medieteorin och metod.
Biografen är en genre som inte alltid
har en så djup teoretisk förankring, men
Dahlén använder verkligen teorin, både
för att förklara varför studiet av Uggla
är viktigt och som hjälpmedel i analysen
av hans livsverk och världsbild.

Bertil Uggla föddes i en adlig
familj med militära traditioner. Han
tillbringade sina första år vid Karlberg,
eftersom hans far Gustaf Uggla var
chef för krigsskolan där, och Karlberg
skulle längre fram också bli Bertils egen
arbetsplats. Idrottsrörelsen i Sverige

växte fram under Bertil Ugglas levnad. Han tog en delad fjärdeplats i stavhopp vid OS i Stockholm 1912, och kom vid senare olympiader också att delta i fäktning och modern femkamp. Under första hälften av 1900-talet rådde fortfarande en skarp motsättning mellan gymnastiken, som i Sverige byggde på arvet från Ling, och tävlingsidrotten. Gymnasterna kritiserade tävlingsidrotten för att sätta fokus på individuella prestationer, bidra till idoldyrkan och leda till en ensidig träning av kroppen. Tävlingsidrottens förespråkare kritiserade i gengäld Linggymnastiken för att vara dogmatisk och genom sina stela rörelsemönster vara rent skadlig för idrottsprestationer. Ugгла företrädde här en medelväg, eftersom han hade sina rötter i båda lägren. Han menade att en moderniserad gymnastik, om den användes som ett komplement till grenspecifik idrottsträning, tvärtom kunde verka positivt på prestationsförmågan.

Över huvud taget verkar Ugгла ha varit en mycket pragmatisk och diplomatisk förkämpe för motion och rörelse i alla dess former. Dahlén ger inga exempel på att Ugгла skulle ha tagit direkt avstånd ifrån någon form av idrottsutövning. I stället tog han tillvara alla tillfällen som gavs till att göra det bästa av de trender och möjligheter som dök upp på idrottens område, med hjälp av målmedveten propaganda genom alla tillgängliga kanaler. I början av

1920-talet fick gymnastiken övertaget över tävlingsidrotten i den allmänna debatten, och en större del av de offentliga medlen omfördelades till gymnastiken. Bertil Ugгла hade en viktig roll i det propagandaarbete som gymnastikförbundet nu allt intensivare bedrev, både som författare av skrifter, som organisatör och från 1929 som presentatör av morgongymnastiken i radio. Samtidigt arbetade han för att befrämja såväl den civila idrotten som militäridrotten.

Dahléns tes är att den grundläggande ideologin bakom Ugglas engagemang för idrott och motion var en patriotisk strävan att skapa ett friskare, starkare och därmed mer militärt dugligt folk. Det går att hitta många belägg för den tolkningen, i synnerhet i materialet från krigsåren. Kopplingen till försvaret kan bidra till att förklara avsaknaden av referenser till kvinnor i Ugglas skrifter. Dahlén menar också att Ugglas personliga religiositet går att koppla till hans engagemang för idrotten. I mitten av 1800-talet dök en rörelse som brukar betecknas som "muscular Christianity" upp, som en motreaktion till feminiseringen av kyrkan och bilden av Jesus som en mjuk man. Denna mer fysiskt aktiva kristendom, som speciellt skulle appellera till män, spred sig över USA och Västeuropa, och kom till uttryck bland annat i scoutrörelsen. Med hjälp av en rad morgonandakter som Ugгла skrivit så lyckas Dahlén göra trovärdigt

att Uggla, trots att han aldrig själv var aktiv i scoutrörelsen, också var en representant för muskelkristendomen.

Dessutom visar Dahln på tydliga klassaspekter i Ugglas syn på idrotten. Även om så gott som all idrott rönt Ugglas gillande, så innebar detta inte att all idrott var lika bra. Uggla kunde till exempel omfamna proletära kamportsporter som boxning och brottning, men inordnade dem i ett rangsystem, där Ugglas egen gren fäktning utmålas som den finaste kamportsporten. Dahln argumenterar för att detta bottnar i ett modernt manlighetsideal som förespråkade självbehärskning och distans. Fäktarna håller distansen med hjälp av sina vapen, medan brottarna kastar sig om livet på varandra och boxarna intar ett mellanläge.

Medan maskulinitet och nationalism är begrepp som används relativt flitigt i biografen så hamnar medieteorin mer i bakgrunden. Dahln menar emellertid att idrotts- och gymnastikrörelserna bedrev sin propaganda med hjälp av ett helt mediasystem, dit han vid sidan av böcker, tidskrifter, filmer, skioptikonbilder och radioprogram – kompletterade med instruktiva skisser i Röster i radio – även räknar de nålar och utmärkelser som idrottare kunde erhålla efter att ha avklarat vissa bestämda prestationer.

Uggla, som under hela sitt liv arbetat för folkhälsan, dog ironiskt nog redan 1945 vid relativt ung ålder, 55 år, under

en joggingtur. Han hade haft en hjärtinfarkt år 1937, och Dahln antar att stressen under det andra världskriget, då Uggla drog ett tungt lass både för att propagera för stöd till Finland och för att snabbt öka antalet utbildade officerare, kan ha bidragit till att försämra hans hälsa.

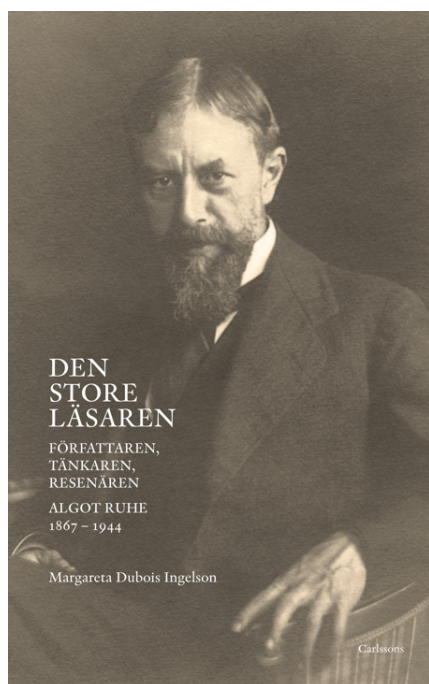
Trots att Bertil Uggla beskrivs som en patriarkal kristen nationalist så tecknar Dahln ändå ett övervägande positivt porträtt av honom, och Uggla framstår som en mycket sympatisk person. Han lyckades också länge vara verksam på en konfliktfylld arena utan att skaffa sig några fiender. Snarare verkar han ha varit omtyckt i de flesta läger.

Dahln lyckas till större delen med föresatsen att belysa Bertil Ugglas gärning utifrån det teoretiska perspektiv han valt. Frågan är emellertid om han inte kunde ha uppnått detta syfte på ett mindre utrymme. Referaten av Ugglas texter och av tidningsreportage är ofta mycket långa och kan pågå i flera sidor. Boken är emellertid en kompromiss mellan två ideal, en brett beskrivande biografisk tradition och ett mer frågeinriktat, teoribaserat vetenskapsideal. Den kan därför tänkas intressera såväl en bredare idrotts- och personhistoriskt intresserad läsekrets som en mer akademisk publik sysselsatt med frågor om maskulinitet och nationalism.

Janne Holmén

MARGARETA
DUBOIS-INGELSON
**Den store läsaren: Författaren,
tänkaren, resenären Algot Ruhe**
1867–1944

Carlsson, Stockholm, 2016. 281 s.

Margareta Dubois-Ingelsons *Den store läsaren* behandlar Algot Ruhe (1867–1944). Ruhe var så att säga stor både som författare och litteraturkritiker i sin samtid. Han läste ständigt och jagade kunskap samt förde dialog både med vad han läste och med olika författare, men han fick också under sin livstid uppleva ett brant fall från par-

nassen och in i glömskans skugga. Jag fick söka en god stund innan jag själv fann honom i tillgänglig litteraturvetenskaplig och biografisk litteratur.

Litteraturvetaren Margareta Dubois Ingelson anser nu att det är tid ”att teckna en rättvisande bild av den svenske europén Algot Ruhe”.

I bokens första kapitel beskrivs Algot Ruhes uppväxt och utveckling. Efter åren i Lund följde ett flertal utlandsvisiteter, och Ruhes resebrev redovisar vad han ser och hör. Många gånger styrde Ruhe kosan till Frankrike. Inte minst kom ett Parisbesök 1889 att sätta djupa spår och Ruhe blev för evigt fäst vid Paris och Frankrike. Han lärde sig en rad främmande språk men franska blev hans favoritspråk.

Yrkesmässigt satsade Ruhe på att bli tandläkare och hamnade så småningom i Lyon. Han presenterade där en lång rad nordiska författare för en fransk publik. Reaktionerna var entusiastiska och Ruhe blev en slags kulturell ambasadör med målet att sätta Skandinavien på europeiska kartan.

I kapitlet ”Stockholmare quand même” behandlas perioden 1896–1917. Här får vi sentida betraktare följa Ruhe från skilsmässor till faderskap och 50-årsfirande. I de följande kapitlen behandlar Dubois-Ingelson tre författare vilka var viktiga för Ruhes utveckling och plats inom det svenska litteraturfältet.

Kapitlet om Ruhes möte med människan August Strindberg är tankeväckande. De möts i slutet av 1890-talet och något slags brytning kommer ett tiotal år senare. I Dubois-Ingelsons skildring är det Ruhe som står i centrum, inte Strindberg. Det ger oss läsare nya insikter. Det var uppenbarligen inte alltid så lätt att ha August Strindberg i vänkretsen.

I nästa kapitel presenteras Algot Ruhes roll som kulturförmedlare ännu tydligare och det rör introduktionen av den franske filosofen Henri Bergson. Ruhe arbetade både länge och väl med introduktion och översättningar av Bergsons verk, men i det långa loppet blev det John Landquist som blev känd som Bergsons introduktör. Dubois-Ingelsson kan i sin framställning visa hur Landquist ägnar sig åt ett medvetet uteslutande av Ruhes insatser som Bergsons introduktör och översättare. Och ännu i slutet av 1940-talet när Landquist sammanställer en bibliografi över svenska verk rörande Bergson utelämnas Ruhe helt.

I följande kapitel redogörs för Ruhes insats beträffande Marcel Proust. Här handlar det om introduktion då Ruhe aldrig blev Prousts översättare.

I kapitlet "Ruhes politiska ställningstagande" får vi läsare följa hans roll som artikelförfattare under första världskriget. Ruhe skrev anonymt artiklar i *Dagens Nyheter* och över-

satte ett antal tyska krigskritiska texter, bland annat av Walter Rathenau. Den sistnämnde blev så småningom tysk utrikesminister och mördades den 24 juni 1922 av antisemitiska aktivister tillhörande "Organisation Consul".

Algot Ruhe gav sig också i kast med att ge ut tidningen *Cyrano* för att informera svenskarna om utrikespolitiska frågor, men tidningsförsöket blev kortvarigt. Vidare tydliggör Dubois-Ingelsson åter i detta kapitel att John Landquist mer än tio år efter Ruhes död strävade efter att framställa Algot Ruhe i så ofördelaktig dager som möjligt. Men vad detta oförsonliga personhat grundade sig i får jag som läsare aldrig riktigt klart för mig.

Bokens åttonde kapitel handlar om Ruhe som en slags science fictionförfattare. Det rör Ruhes roman *Staden i vår dröm* vilken utkom 1927. Dubois-Ingelsson ger oss en fängslande beskrivning av romanens drömda stad med allt från flygbåtar till tunnelbanor och cykelbanor. Min nyfikenhet är väckt och jag får nog försöka få fatt på *Staden i vår dröm*.

I bokens avslutande kapitel betonas vikten av de bevarade breven för att kunna studera och skildra ett liv som Ruhes. När det gäller bokens upplägg blir det ibland tidsmässiga hopp och upprepningar, men detta får skrivas på ett tematiskt ordnande av det material som Dubois-Ingelsson haft till

sitt förfogande. Vidare vill jag komma med en randanmärkning. År 1944 dör Algot Ruhe och jag kan inte finna att Dubois-Ingelsson använt några minnes-teckningar. Med andra ord får vi inte veta hur omvärlden värderade Algot Ruhe vid hans bortgång. Sammantaget är Dubois Ingelssons bok *Den store läsaren* emellertid en tidsspegel och ger oss en bild av en persons utveckling. Såväl människan som kulturförmedlaren Algot Ruhe lyfts fram på ett föredömligt sätt.

Peter Danielsson

KARL-OLOF ANDERSSON
**Per Anders Fogelström: Ett liv för
 litteraturen, freden och miljön**

Stockholm, Stockholmia förlag, 2012.
 336 s. Ill.

Detta är den första biografien över Per Anders Fogelström (1917–1998), vars livsverk kom att täcka ett flertal, sinsemellan rätt skilda områden. Han var en av våra allra mest folkära författare och kulturspridare. Dessutom gjorde han stora insatser när det gällde att försvara huvudstadens kultur- och miljövärden. Många har förresten nog inte klart för nog att han redan under beredskapsåren var en kämpande antinazist. Som journalist verkade

han då mycket aktivt som redaktör för månadstidningen *Världspresen*. Efter kriget kom han därtill att bli något av en nyckelperson inom fredsrörelsen och kampen mot atomvapen liksom i flera organ som arbetade för trosfrihet.

Men allra främst förknippas Fogelström, i boken ofta förkortad till PAF, med den rad böcker där hans efterhand mycket omfattande – rentav snarast encyklopediska – kunskaper om Stockholms historia kom till sin fulla rätt. I själva verket läste han oupphörligen verk om staden och var en mycket flitig gäst på olika arkiv. Hans egen samling av stockholmiana blev med åren synnerligen omfattande. Resultatet av all denna studiemöda speglas inte minst i hans berömda ”Stad”-serie utgiven i fem delar mellan 1960 och 1968, vilka beskriver huvudstadens utveckling under det senaste seklet.

Ännu mer uttalad är hans sakkunskap i ”Barn”-serien, som utkom 1981–1987. Dessa böcker blev oerhört populära, gavs ut i flera upplagor och dramatiserades till och med. Författarkollegan och tillika stockholmskännaren Per Wästberg har liknat *Mina drömmars stad* och dess efterföljare med ”en sinnrik gobeläng, där avigsidans knutar vittnar om hur slitstark den är”.

Också i ett antal andra publikationer kom PAFs kunskaper till flitig användning, exempelvis i den tjocka volymen

Stockholms gatunamn (1982). Där stod han visserligen som en av flera författare men lär ändå ha varit den flitigaste bidragsgivaren. För övrigt kan noteras att en av de etablerade forskarna i redaktionsgruppen bakom verket kraftigt invände mot Fogelströms vederhäftighet som historiker men fick, snopet nog, uppleva att han själv hade haft fel i de aktuella sakfrågorna.

Fogelströms familjeförhållanden under uppväxttiden ägnas stort utrymme i biografen; förstaeligt eftersom de rimligen spelade en viktig roll för hans personliga utveckling. Hans far var en orolig och misslyckad figur med en entreprenörsanda som förde honom till Helsingfors, Petrograd och Viborg. Så småningom försvann han dock helt till USA. Modern Naëmi fick ta allt ansvar för den lilla familjen som bodde under knappa förhållanden: främst på Söder i Stockholm, som livet igenom kom att bli PAFs stadsdel i Stockholm. Däremot saknas i boken egentligen uppgifter om hans hustru och son; de förekommer bara i det avslutande släktrådet. Detta känns aningen märkligt eftersom båda måste haft betydelse för honom och hans gärning.

Boken är skriven av Karl-Olof Andersson; själv flyhänt författare och journalist, bland mycket annat som ledarskribent på *Aftonbladet* 1982–2000. Tidigare har han publicerat biografier över två andra svenska författare med

stora läsekretsar: Nils Ferlin och Harry Martinson. Bakom Fogelströmboken ligger ett rejält forskningsarbete även om den emellanåt tangerar – men aldrig överskrider – gränsen till ett rent äreminne. Fram träder bilden av en otroligt flitig person, ständigt studerande och ständigt skrivande och samtidigt sina vänners vän. Och alldeles oaktat detta en mycket envis gestalt med klara övertygelser om vad som är värt att dra till strid för – men ändå beredd att lyssna på motpartens argument. Inte undra på att man någon gång under läsningen finner skildringen väl panegyrisk och undrar om Fogelström inte också hade några negativa sidor.

Sammanfattningsvis menar Andersson, som jag ser det med viss rätt, att det bärande elementet i ”Stad”-serien – och egentligen även i Fogelströms hela författargärning – är den enkla vardagssolidariteten. I sin tur sägs den utgöra en grund för en vidare samhällssolidaritet, ja rentav för en fungerande demokrati. Detta är möjligen att dra lite för stora växlar på hans texter men otvivelaktigt finns det mycket i Fogelströms bokserier som påminner om vad vi förknippar med byggandet av folkhemmet och framväxten av det man i brist på bättre kallar den svenska modellen.

Detta är alltså den första riktigt heläckande biografien över Fogelström och

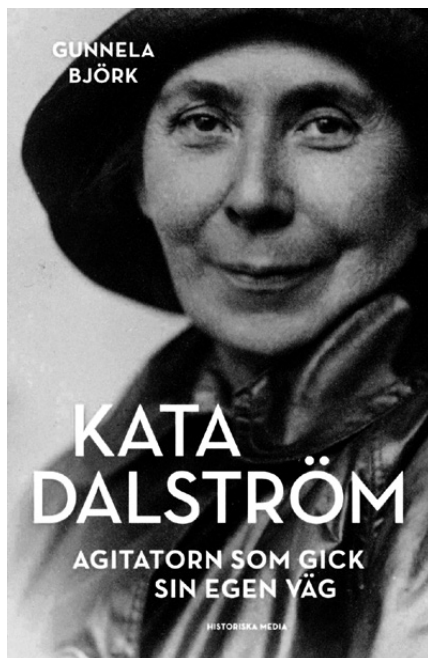
hans författargärning, något som onekligen är ägnat att förvåna med tanke på hur populära och inflytelserika hans skrifter varit och alltjämt är. Varför det är så diskuteras i förbigående i bokens förord men detta är egentligen värt en egen studie. Kan en förklaring till att det skrivits så lite om Fogelström vara att litteraturforskarna betraktar honom som tämligen ointressant, en enkel författare av historiska romaner och då alldeles bortsett från hans skickliga och intrikata berättartekniska hantverk och den omfattande och djupa forskning som ligger bakom hans romaner och fackböcker? Eller har han helt enkelt hamnat emellan tre fackmäsiga stolar: för mycket samhällsengagemang för litteraturvetarna, för mycket skönlitteratur för samhällsvetarna och för mycket historia för dagsjournalisterna? Det är inte så lätt att veta men inget hindrar att Anderssons lättlästa biografi över Fogelström – med flera välvalda foton – bör få en självklar plats i bokhyllan.

Bo G Hall

GUNNELA BJÖRK

Kata Dalström: Agitatorn som gick sin egen väg

Lund, Historiska Media, 2017. 300 s.

Vad innebar det att personer utgångna ur överklassen bröt med sin miljö och anslöt sig till socialdemokratien, som vid 1800-talets slut sågs som en samhällsomstörtande rörelse? Företeelsen, sedd som ett avfall, kan exemplifieras med Hjalmar Branting och Kata Dalström, som föddes och dog med två års mellanrum, med en livstid av 65 år. Bägge hade fäder med professors titel, den ene med anknyt-

ning till Gymnastiska Centralinstitutet, den andra till metallurgin i det alltmer industrialiserade Bergslagen.

För Brantings del föreligger sedan några år Olle Svennings biografi, där skildringen av uppväxt och familjerelationer övergår till att beskriva ideologier och kulturkamp, först inom en nationell, sedan alltmer internationell politisk ram. Samma mönster går igen i historiedocenten Gunnela Björks färskas biografi *Kata Dalström, agitatorn som gick sin egen väg* (Historiska Media 2017). Arbetarrörelsen behövde i sin linda utbildade begåvningar, som trots omgivningens ovilja engagerade sig i tidens stridsfrågor. Proletariatet, som termen löd, kunde inte resa sig utan stöd från oppositionellt sinnade ur den välsituerade klassen. Till dem som illustrerar fenomenet hör även Fredrik Sterky, LO:s förste ordförande, och Bengt Lidforss, botanistprofessor med giftig penna.

Det var stor åldersskillnad mellan föräldrarna, då Maria Carlberg, med tillnamnet Catharina, därav Kata, föddes i herrgårdsmiljö i nordöstra Småland 1858. Mamman var sjutton år medan pappan passerat de fyrtio. För Kata själv blev mönstret likartat, med giftermål vid nitton och första barnet vid tjugo, med en ingenjörutbildad man som då tillryggalagt dubbelt så många levnadsår. Under barn- och ungdomstiden hade den bångstyriga

Kata drivit flitiga privata studier under ledning av guvernant och planerade längre fram för studentexamen som privatist. Projektet fullföljdes inte men Kata ägde en imponerande beläsenhet över vida fält, som småningom tog sig uttryck i såväl folkupplysande som polemiska skrifter.

Gunnela Björk ringar väl in konturerna i Kata Dalströms kringflackande liv och då inte bara i rollen som agitator. Barndomsåren tillbringade Kata i Bångsbro nära Kopparberg, temporärt också i Stockholm. Efter familjebildningen hamnade hon på Gotland och i Småland, med vissa mellanrum och slutligen permanent i Stockholm, bosatt först på Södermalm, senare Östermalm. Där blev adressen för den barnrika familjen förnäma Sturegatan invid Humlegården, i en åttarumslägenhet, med utrymme för två till tre pigor. Med ekonomiska bekymmer längre fram fick hon nöja sig med blygsammare boitor, i främst Vasastan.

Björk gräver nyfiket i allt och kryssar mellan privatlivets skrymslen, nationell och internationell politik, religion och livsåskådning. Bildningen, som Kata jämförde med den politiska kampen, värdesatte hon högt. Hon hade själv tagit del av litteraturens klassiker och älskade att gå på konstmuseer. Det var viktigt att även arbetarklassen fick del av kulturarvet. Mot slutet av sitt liv, då hon hamnat i det kommunistiska

lägret, läxade hon upp partikamraten Ture Nerman, som vurmade för en specifik proletärkultur. Häremot reagerade Kata Dalström, vars bildningsideal sammanföll med den klassiskt humanistiska. För inskränkt sekterism stod hon främmande.

Det var genom bosättningen i huvudstaden som Kata Dalströms liv fick politisk inriktning. Hon kom att ingå i det kulturradikala nätverk där Ellen Key utgjorde navet. På Keys initiativ tillkom gruppen Tolfterna, ett idéforum, vari ingick kvinnor på skilda utbildningsnivåer. Här deltog Kata och lärde känna danskfödda Anna Sterky, som knöts till den socialdemokratiska partiexpeditionen, liksom bryggeriarbeterskan Anna Johansson-Visborg och sömmerskan Ruth Gustafson, vilka kom att åtnjuta mandat i stadsfullmäktige och andra kammaren.

Katas livliga deltagande i möteslivet kunde störa särartsfeministen Key, som rekommenderade henne att ägna mer omtanke åt modersrollen. I den funktionen tycks hon dock inte ha brustit enligt vad äldsta barnet Rut, gift Stjernstedt, vittnat om i sina memorarer. Dottern raljerar kring socialistgrillerna men talar väl om henne som mor och maka. Hon vägledde barnen på kunskapens väg och gav till och med ut en handledning i sexualkunskap. Därtill skrev hon läroböcker för barn och ungdom i nordisk och grekiska mytologi.

Kata tog steget in i socialdemokratien 1894, vilket med en bastant konservativ man, innebar familjegräl. Sex år senare tog hon som första kvinna plats i partistyrelsen. Hon intog en vänsterståndpunkt och motsatte sig Brantings planer på samverkan med liberaler. Hennes väg var ändå den parlamentariska och hon stod främmande för varje våldshandling, för vilken den anarkistiskt sinnade och ur partiet uteslutne Hinke Bergegren pläderade. Aversionen dem emellan hindrade inte att Kata tog till sig budskapet om kärlek utan barn på samma gång som hon kritiserade preventivmedelsförbudet.

Kata stod inte främmande för religion, men avvisade dogmatism och konventionell lutherdom. Hon utgav kritiska skrifter som *Luther och de livegna* och *Skolan och prästvåldet*. Hon inspirerades av såväl Tolstoj som Buddha och framhöll sambandet mellan urkristendom och socialism. Därtill kom att hon drogs till teosofin, ja även till mer ockulta företeelser. Det har gjorts försök att sätta etikett på hennes åskådning. Björk föreslår begreppet moralisk utopist, då hon sökte en väg till ett klasslöst samhälle, där solidaritet och gemenskap ersatte konkurrens. I stället för att verka filantropiskt syftade hon till total samhällsomvandling. Där rymdes en dröm om ett rättvisans Kanaans land. I hennes sinnelag finns inslag av messianism.

Det är i rollen som agitator Kata Dalström blivit känd. Under sina turnéer förflyttade hon sig med alla till buds stående fortskaffningsmedel, inklusive den röda bil arbetarrörelsen anskaffade till valrörelsen 1911. De strapatser hon utsatte sig för gav henne en heroisk aura. För att undgå böter och fängelse fick hon god assistans av svärsonen juristen Georg Stjernstedt, bror till författarinnan Marika. I övrigt innebar agitationsfärderna, vari hon såg en högre mission, stora offer. Sett med våra ögon förefaller det hjärtlöst att hon var på resande fot såväl då hennes man som hennes tuberkulossjuka dotter dog. Hon uttryckte sin förtvivlan men var hårt ansatt av mötesarrangörerna, som hon inte gärna svek.

Särskilt omhuldad var Kata Dalström i Malmfälten, varom Björk publicerar en separat studie utifrån det turbulenta året 1917 med hungerkravaller och partisprängning. Då Sveriges Socialdemokratiska Vänsterparti konstituerades företrädde Kata Kirunas kvinnoklubb, kallad Morgonrodnaden. Norrbottens partidistrikt följde med till vänster liksom tidningen Norrskens-Flamman, där Kata flitigt medverkade. Nog kan hennes ihärdiga agitation ha bidragit till Norrbottens utpräglad socialistisk profil.

Under världskriget följde Kata sina vänner allt längre vänsterut. Hennes sympatier hade länge funnits hos ung-

domsförbundets Stormklockefalang, ledd av Zäta Höglund. Mot slutet knöts hennes liv samman med världshändelserna. Med Ellen Key skedde en brytning sedan hon slutit upp på den vita sidan i det finska inbördeskriget. Kata följde den partifalang som 1920 tog steget över till kommunismen. Samma år tog hon sig via Vardö och Murmansk till Petrograd för kvinnokonferens, sedan vidare till möte med Komintern i Moskva. Alexandra Kollontay fungerade som hennes tolk.

Som vanligt hade hon svårt att rätta in sig i ledet. I sin nödtvungna lojalitet torgförde hon kätterska åsikter som noterades av nitiska åsiktspoliser, bekräftat i ryska arkivakter. Sett med facit i hand är det lätt att säga att hon med sin anslutning till det bolsjevikiska lägret hamnade snett. Hade hon fått leva något halvår längre hade hon tveklöst i likhet med åsiktfränderna Höglund och Fredrik Ström, snart återbördade till socialdemokratin, brutit med Komintern.

I sitt hektiska liv var Kata Dalström mån om att unna sig några sommarveckor i skärgårdsmiljö såsom på Furusund, där hon bytte åsikter med August Strindberg. Det sista levnadsåret, då hon såg slutet nalkas, drog hon sig tillbaka till Sigtunastiftelsen, dit hon välkomnats av Manfred Björkquist, som gärna debatterade livsfrågor med henne. Strax före jul 1923 avled hon och

begravningen formade sig i viss mån till en kommunistisk angelägenhet. Partitillhörigheten betydde mindre för den stora folkmassa som följde hennes kista till Norra begravningsplatsen, där hon kom att vila på Lindhagens kulle med sex av sina barn.

Som professionell historiker håller Gunnela Björk distans till all mytbildning som florerat kring den person, vars livsöde hon fascinerats av och nu biografier. De som tidigare porträtterat Kata har varit lierade med arbetarrörelsen. Dit får räknas socialistprästen HF Spak, som tidigt beskrev hennes livsgärning, och framför allt Fredrik Ström, senare också journalisten Mauritz Västberg. Kanske går det att till samma kategori hänföra Rut Berggren, som utkom med en Kata-biografi sedan hon disputerat på korrespondensen mellan henne och Branting. Den bygger på Ströms framställning och är inte tillfyllest med källhänvisningar.

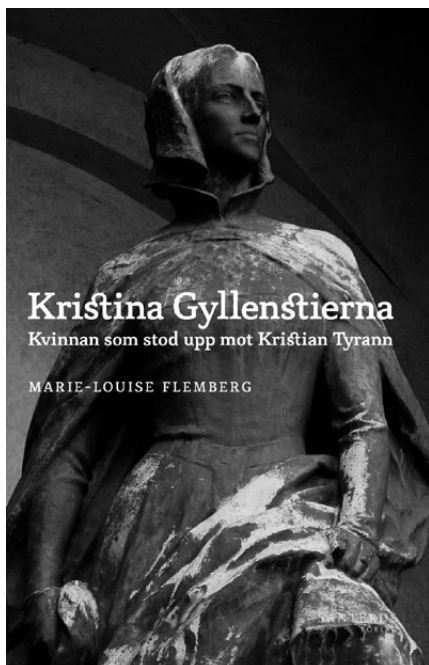
Sådana brister vidlåder inte Gunnela Björks alster, i vilken Kata Dalströms liv fått en rejäl och väldokumenterad uppdatering.

Bert Märald

MARIE-LOUISE FLEMBERG

Kristina Gyllenstierna: Kvinnan som stod upp mot Kristian Tyrann

Stockholm, Santérus förlag, 2017. 248 s.

Ett problem inom historieforskningen är att kvinnor, även om de har gjort en historisk insats, osynliggörs på grund av traditionellt "manlig" dokumentation. Detta framgår bland annat när man undersökt godset Skarhults historia mer ingående. Ett annat exempel är att två detaljerade skrifter om godsen inom en frejdad adlig svensk ätt lyckats utesluta en kvinnlig ägare till Råda säteri utanför Göteborg trots att

hon ägde och drev godset i över 60 år. Å andra sidan förefaller kvinnorna ta mer plats i den historiska litteraturen. I "Sveriges historia i årtal" från 1965 omnämns hela 445 män men bara 51 kvinnor varav 45 kungliga. I "Boken om Sveriges historia" från 2001 är männen 371 medan kvinnorna ändå ökat till 79. Undersökningen är förstås rudimentär men anger ändå en sannolik tendens.

Ibland är emellertid källorna och den historiska traditionen av bättre kvalitet. De flesta historiskt intresserade vet att Kristina Gyllenstierna efter maken Sten Sture den yngres död med framgång försvarade Stockholms slott mot danska trupper. Mindre känt torde emellertid vara att hon som kvinna i samtiden inte var ensam i sin maktpåliggande roll. Samma Stockholms slott försvarades några år tidigare, också det med gott resultat, av unionskungen Hans drottning Christine; detta då maken såg sig tvingad att lämna Stockholm för Danmark. När Gustav Vasa flytt härifrån och över Lübeck steg i land i kalmарtrakten våren 1520 leddes försvaret av det närbelägna slottet också det med framgång av den avlidne befälhavarens hustru.

Andra exempel på kvinnor med makt i Kristina Gyllenstiernas samtid är Henrik VIII:s drottning Catherine Parr. Hon tog som regel över regerandet av England när maken gick ut i krig. Som kvinna fick hon inte

skriva böcker, vilket hon emellertid i sin maktposition kunde sätta sig över, och hon var en i samtiden framgångsrik författare av religiös litteratur. Sigbrit Willoms – mor till Kristian II:s älskarinna Dyveke och av ”enkel” härkomst – skulle till den danska adelns förtvivlan i praktiken verka som finansminister i Danmark under Kristian II:s regeringstid.

Ett mönster i exemplen ovan är förstås att kvinnorna når sin position via närstående maktfullkomliga män, men förutom positionen krävs förstås också lämplig begåvning och fallenhet. Detta ”övertagande av makt” bildar också mönster särskilt under 16- och 1700-talen då en lång rad främst adliga kvinnor fick ta över som godsförvaltare efter i krig avlidna män.

Under det sena 1400-talet och unga 1500-talet då Sverige var delat för eller emot Kalmarunionen förefaller ätten Gyllenstierna med sitt danska ursprung ha haft sympatier för unionen. Detta framgår också när Nils och Sigrid Gyllenstierna valde make till sin dotter Kristina. Den unionsvänliga tilltänkte maken dog emellertid och ny fästman blir i stället Sten Sture den yngre. Då denne ju var en stark frondör mot unionen och väl såg sig själv som en blivande kung av Sverige antyder detta att Kristinas föräldrar och sannolikt också hon själv inte tog någon fördjupad ställning i unionsfrågan.

När den unge herr Sten den yngre skulle söka sig en lämplig maka hade han det förstås som blivande riksförståndare det utomordentligt väl förspänt. Han kunde alltså – säkert utan problem – intressera sig för det bästa som fanns på marknaden. Av detta kan man sluta sig till att den utvalda, Kristina Gyllenstierna, bör ha varit försedd med för den blivande maken rika utförsåvör.

Efter föreningen – vid giftermålet 1511 var han 18 och hon 17 – skulle Kristina lojalt följa sin makes politiska linje. Redan året efter blev Sten Sture den yngre, efter en del politiska intriger då den utsedde riksförståndaren Trolle trädde tillbaka, själv riksförståndare och den 18-åriga Kristina Gyllenstierna Sveriges första dam. Den positionen skulle hon behålla fram till makens död 1520 då hon i praktiken tog över riksförståndarskapet bland annat genom att som nämnts leda försvaret av Stockholms slott mot Kristian II:s trupper. Det är också nu hon skriver in sig i den svenska hjältehistorien. Även i de följande förhandlingarna med den – det bör framhållas – trolöse Kristian II var Kristina ledande företrädare för svenska intressen, men resultatet leder trots försäkringar om amnesti från danskt håll till det märkliga Stockholms blodbad; där dock involverade kvinnor slapp relativt lindrigt undan.

Men Marie-Louise Flemberg, författare till biografien om Kristina Gyllenstierna, meddelar ytterligare en rad intresseväckande relationer och episoder i Kristinas säkert högst dramatiska liv. Efter fängelsevistelsen i Danmark där hennes döttrar avlider (sic) blir hon åter en politisk spelare genom ett planerat giftermål med den danske amiralen Sören Norby. Tankar fanns enligt författarinnan att Norby å Kristian II:s vägnar skulle återerövra Sverige med målet att Kristinas äldste son Nils skulle bli ny riksföreståndare efter fadern. Den därmed hotade Gustaf Vasa ingrep emellertid och kunde stoppa relationen vilket visar att Kristina Gyllenstierna efter fångenskapen i Danmark och under resten av sitt liv var beroende av kungen. Denne skakade fram en ny kungatrogen fästman åt Kristina och utgjorde sannolikt också ett stöd då Kristina med framgång krävde tillbaka egendomar som biskop Brask lagt beslag på under Kristinas fångenskap. Av kungen tvingades hon emellertid till ett märkligt och grymt sonoffer genom affären med "Daljunkern".

Att den upproriske "Daljunkern" var en skändlig man av enkel härkomst var ett propagandatrück av Gustav Vasa, som uppenbarligen kände sig i hög grad hotad av dennes verksamhet i Dalarna; känt som Sturetroget. "Daljunkern" var i stället identisk med

Kristinas äldste son Nils Sture och vid upprorsförsöket blott 15-16 år. Detta har blivit övertygande belagt först under sent 1900-tal av främst Lars-Olof Larsson. Flemberg gör här ytterligare förtydliganden av "Daljunkerns" identitet genom att presentera hittills okänt källmaterial från Rostock; staden där Nils Sture avrättades efter ingripande från Gustav Vasa.

Kristina Gyllenstiernas roll i affären är oklar men författarinnans teori att modern tvingas/luras av Gustav Vasa att förneka sonens identitet förefaller rimlig. Här kan man lägga till några aspekter. Daljunkerns framgång som folktalare redan i unga år är identisk med faderns - Sten Sture den yngres - vilket ytterligare stärker identitets-sambandet. Kampen mellan Vasa och Sture skulle som bekant också kräva ytterligare offer då Erik XIV mördade Kristina Gyllenstiernas yngste son Svante och dennes två söner i Uppsala 1567; mord som modern emellertid slapp att uppleva då hon dog som 65-årig 1559.

Trots att Kristina Gyllenstierna på grymmaste sätt fick uppleva de flesta av sina barns död förefaller hon under hela sitt liv ändå ha fungerat rationellt och anpassligt. Det bristande källmaterialet gör emellertid att man knappast kan teckna något djupare porträtt. Flemberg gör här en rad försök att tolka Gyllenstierna och fylla ut porträttet.

Ambitionerna lider dock av svagheten att de sannolikt färgas av författarinans egen kultur, moral och så vidare. Att dessa skulle delas av en svensk kvinna från 1500-talets tunna överklass är långt ifrån säkert. Att förlora sina barn kan som exempel i den tiden ha varit ett betydligt mindre trauma än idag, med tanke på 1500-talets höga barndödlighet i alla samhällsklasser.

Detta hindrar emellertid inte att man via Marie-Louise Flembergs bok får en betydligt fylligare inblick i Kristina Gyllenstiernas liv och öden än vad tidigare historiska framställningar erbjuder.

Ulf Hamilton

BIRGER KARLSSON

KVVS: Kungl. Vetenskaps- och Vitterhets-Samhället i Göteborg in i 2000-talet

Göteborg, Kungl. Vetenskaps- och Vitterhets-Samhället i Göteborg, 2016.
324 s. Ill.

Detta arbete, omfattande och rikt på detaljer, är det fjärde i en serie skildringar av Kungl. Samhällets historia. De tre föregående delarna utarbetades mellan 1978 och 2003 med lärdomshistorikern Nils Eriksson som främste ansvarige. Dess första del uppmärksammades i Personhistorisk tidskrift årgång 1979 av Bertil Broomé. Den del som nu står färdig för verket in i nutid. Dess författare är Chalmers-professorn Birger Karlsson. Upplägget är denna gång ett annat, betingat av att det rör den samtida historien. Karlsson medger att hans framställning inte kan vara analyserande på samma sätt som fallet var med de föregående delarna. Han försvarar sig med att materialet inte hunnit eroderas av tiden och är så mycket mer kvalificerat. Händelseförloppet har han deltagit i som samhällets mångårige ständige sekreterare.

Kungl. Samhället är en kortform och även det namn som brukas ledamöterna emellan. Trist nog har KVVS tagit plats i boktiteln. Birger Karlsson motiverar akronymen med att den be-

hövs och brukas i vår digitala tid. Äldre ledamöter talar gärna om Vitterheten, en beteckning som onekligen har en viss sirlighet över sig. Samhälle svarar mot engelskans society, som hos Royal Society i London.

Samhället presenterar sig som en göteborgsbaserad vetenskapsakademi bildad 1778. Ämnesområdena är naturvetenskap, samhällsvetenskap och humaniora och syftet är förstås att främja forskning och utbildning.

Satsningar riktas mot, som det heter, identifierade vetenskapliga behov. De kungliga akademierna har varit autonoma institutioner. Fram till för 20 år sedan kunde akademierna bestämma över sina donationer men efter ett förändrat rättsläge gäller detta inte längre fullt ut. Å andra sidan har Kungl. Samhällets stadgar, som är av gammalt datum, omsider överlämnats åt samhället att självt råda över. Men det styrande instrumentet har ändå hela tiden varit en arbetsordning som är dess egen.

Den tyngsta posten bekläds av den ständige sekreteraren. Birger Karlssons ämbetsperiod sträcker sig över närmare tjugo år. Han har med framgång bevarat Kungl. Samhällets traditioner. På 100 år har akademien haft endast sex sekreterare. Det operativa arbetet sköts av ledamöterna i den styrande Nämnden. Några fast anställda tjänstemän har aldrig före-

kommit. Ämbetsmännens arvoden är blygsamma. Karlsson menar att den intellektuella miljön ger nog stimulans åt de medverkande.

Antalet ledamöter har väsentligen varit oförändrat under akademiens tillvaro. De 150 ledamöterna är fördelade mellan åtta vetenskapsklasser jämte en Vitterhetsavdelning. Högsta ålder för inval är 65 år. En gång invald behåller sitt ledamotskap livet ut, vilket innebär att antalet ledamöter nu är uppe i 270.

Förändringar i klasstrukturen för arbetande ledamöter har nyligen genomförts. Nya vetenskapsområden träder fram och andra faller tillbaka. Teknik och naturvetenskap expanderar. Humaniora har fått vika bland vetenskapsavdelningarna. Men Vitterhetsavdelningen har behållits oförändrad. Den ger även plats åt kulturpersonligheter. Invalen i denna avdelning har inte alltid varit lyckosamma. Författaren Vilhelm Moberg valdes in 1959 men deltog på femton år endast en gång i akademiens sammankomster.

Antalet aktiva forskare i göteborgsområdet, hos Chalmers såväl som vid Göteborgs universitet, har vuxit våldsamt medan antalet ledamöter legat stilla. I äldre tider togs upp som ledamöter gymnasielärare, präster och ämbetsmän liksom personer ur näringslivet, betecknade som "bildade köpmän".

Kungl. Samhällets årshögtid 24 januari äger alltid rum i Börshuset, som sedan 1840-talet är Göteborgs mest representativa rum. Då delas också akademiens priser ut. Ett exempel bland dessa är Per Nyströms vetenskapspris. Donator är Per Nyström (1903–1993), historiker men även statssekreterare under en betydelsefull reformperiod och slutligen landshövding i Göteborg. Nyström var en trägen deltagare i Kungl. Samhällets överläggningar. Priset är på 30.000 kr och ges för insatser inom historia, ekonomisk historia och idéhistoria. Lokalpressen ger god uppmärksamhet åt pristagarna.

Birger Karlsson recenserar kvaliteten på ansökningarna inom skilda vetenskapsområden. De inom medicinen är bäst redigerade och följer ofta ett visst mönster. Samhällsvetares ansökningar är av lägre kvalitet medan ansökningar från humanister ibland uteblir även där medel finns tillgängliga.

Minnesteckningar över avlidna ledamöter tar plats i Kungl. Samhällets Årsbok och har lämnats utanför den historik som föreligger. Men instruktioner har faktiskt utarbetats till vägledning för dem som skriver. Vad som skrivs skall vara ett vetenskapshistoriskt dokument och även karakterisera personen bakom gärningen.

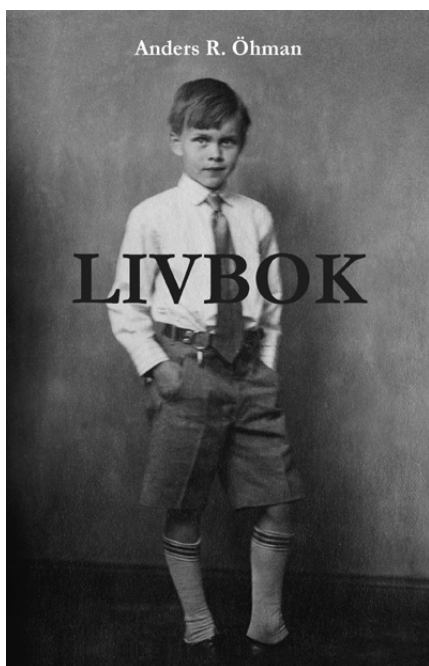
Något förvånande är att Kungl. Samhället inte deltar i Bok- och Biblioteksmässan i Göteborg. Så gör

inte heller universitetet eller Chalmers. De finner inte deltagandet mödan värd. Själv Svenska Akademien som Kungl. Vitterhetsakademien är med och sprider egna skrifter.

Birger Karlsson harangerar Kungl. Vetenskaps-Societeten i Uppsala som verkat i över 300 år. Han ser värdet av att akademiernas ledamöter i allmänhet har sina fasta anställningar hos universitet och högskola. Vetenskapliga intressen och idealitet kan bättre styra akademiernas arbete.

Åke Lilliestam

 ANDERS R. ÖHMAN
Livbok
 Stockholm, Dictum, 2016. 426 s. Ill.

Om advokaten Anders R. Öhman (f. 1925) sägs det att det var han som fällde Olof Palmes första regering. Han hade nämligen varit rådgivare till Astrid Lindgren när hon författade sin Pomperipossa-artikel, där hon beskrev hur hon med sin 102-procentiga marginalskatt blev fattigare för varje ny inkomst hon fick. Man tog av de rika, men kom det verkligen de fattiga till godo? Systemet var aningen ruttet.

Öhman hade uppenbarligen träffat vår världsberömda barnboksförfattarinna i ett lärt samfund, De Nio, där Lindgren under en följd av år var ordförande och Öhman sekreterare och kassaförvaltare. I samfundets vackra villa, på Villagatan i Stockholm, hade Öhman och hans hustru länge sin bostad; en annan hyresgäst var Kerstin Ekman, även hon en av De Nio. Långt därifrån var det inte till advokatkontoret nere i City eller till Riche och de många andra lokaler där huvudstadens övre medelklass plägade sammanstråla.

Sitt fängslande och omväxlingsrika liv har nu Anders R. Öhman sammanfattat i en mycket originell memoar. Den har drag av familjekrönika och är samtidigt en studie på individnivå av de sociala nätverkens betydelse i det mogna borgerliga Sverige. Hans liv har balanserat mellan bildningsborgarens och den finansiellt inriktade entreprenörens. Som jurist har han haft konkurser som varumärke. Som kulturmänniska ägnade och ägnar han sig främst åt musiken, men med en speciell kärlek till det franska språket och till sonettkonsten, vars utövning han redovisar ymnigt i denna bok.

För den personhistoriskt intresserade är den en guldgruva. Den innehåller väl inte, med ett par undantag, några fullgångna porträtt, men däremot skisser av människor som har satt spår inte bara i Öhmans privata liv utan även i

det offentliga livet i Sverige. Jag tänker speciellt på diplomaten och hovmannen Joen Lagerberg, som till allt annat var en strong pianist. Detta passade den framstående klarinettisten Öhman sällsynt väl – han drogs in i ett salongs- och sällskapsliv där hans såväl sociala som artistiska talanger kom till sin rätt. I tidig ålder invaldes han i Kungl. Musikaliska Akademien, vars preses han sedermera blev. Ordförandeposten tillkom honom i flera andra sammanhang, naturligt nog även i bolagsstyrelser.

Sitt musikaliska intresse och sin dito förfarenhet demonstrerade han i flera sammanhang. Han var under ett par decennier musikkritiker i Svenska Dagbladet, med inriktning på jazz, och han fann också tid för en verksamhet som musikförläggare. Benny Goodman har uppenbarligen varit hans särskilda favorit, och bland tonsättare har naturligt nog Johannes Brahms blivit en valfrändskap. Säkerligen har tankedjupen i konstnärskapen tilltalat honom mer än själsdjupen.

Anders R. Öhman är inte bara en exekverande utan också en diskuterande person. I det vittra men tämligen anonyma Sällskapet De 17, nyligen föremål för en 100-årshistorik under Margareta Thörngrens redaktörskap, har han spelat en framträdande roll.

Sina närmaste skildrar han med varmt hjärta och fin penselföring. I

den intimare kretsen har det funnits en hel del sorg och bestående tragik. Berättelsen om hans livslånga – till en början något komplicerade – förälskelse i hustrun Veronica sätter sig i läsarens minne. Det finns mycket av ärlighet och av generositet i denna bok, utgiven av ett förlag som författaren själv tillsammans med litteraturhistorikern Algot Werin en gång instiftade.

Anders Björnsson

Nytt om personhistoria

Kvinnorna får ett eget svenskt biografiskt lexikon

Lagom till *Svenskt biografiskt lexikons* hundraårsdag har den gamla giganten fått sällskap. Svenskt kvinnobiografiskt lexikon är ett projekt som pågår just nu, med finansiering från Riksbankens jubileumsfond. Projektet ska resultera i ett digitalt svenskt kvinnobiografiskt lexikon med länkar till andra arkiv och uppslagsverk om svenska kvinnor. Texterna kommer att finnas på svenska och engelska och vara gratis tillgängliga för forskare och allmänhet. Syftet med projektet är också att initiera forskning.

Tanken bakom det nya lexikonet är att råda bot på den väl kända snedfördelningen mellan könen i befintliga uppslagsverk. I stora svenska biografiska lexika – och även i de samlade utgåvorna av *Personhistorisk tidskrift*, får vi erkänna – utgör kvinnor på sin höjd 5–10 procent av persongalleriet. Om historieskrivningen ska bli mindre missvisande måste kvinnors insatser i samhället, från medeltid till nutid, lyftas fram. I och med att Svenskt kvinnobiografiskt lexikon publiceras även på engelska kommer uppgifter om svenska kvinnor dessutom att bli tillgängliga också för internationell forskning.

Medarbetare i detta nummer

- Erik Nydahl (f. 1983) är fil. dr i historia och verksam vid Avdelningen för humaniora, Mittuniversitetet. Hans forskning är inriktad mot industrialiseringen och dess sociala, ekonomiska och politiska konsekvenser med fokus på perioden mellan 1850 och 1950. De senaste åren har han arbetat inom projektet *Skogens entreprenörer: industrialisering och modernisering av Norrlands inland ca 1850–1910*, som finansieras av Riksbankens Jubileumsfond.
- Torbjörn Nilsson (f. 1954) är professor i historia vid Södertörns högskola. Han har forskat om 1800-talets politik, Moderaternas historia, den svensk-norska unionen, Stockholms kommunalpolitik (*Staden mellan vågorna. Stockholmspolitik i brytningstider 1945–2014*) och nu om demokratin i Finland och Sverige 1917 till nutid.
- Jakob Christensson (f. 1965) är docent i idé- och lärdomshistoria vid Lunds universitet samt redaktör vid *Svenskt biografiskt lexikon* sedan 2014.
- Åsa Karlsson (f. 1960) är fil. dr i historia vid Uppsala universitet 1994 på avhandlingen *Den jämlike undersåten: Karl XII:s förmögenhetsbeskattning 1713*. Hon är huvudredaktör för *Svenskt biografiskt lexikon* sedan 2002 samt har forskat om bland annat elitnätverk inom den karolinska rådsretsen och om svenska resenärer till Osmanska riket under 1700-talet.
- Janne Holmén (f. 1977) är docent i historia, verksam vid Uppsala universitet och Åbo Akademi. Hans forskningsintressen rör modern historia, ofta med ett komparativt nordiskt perspektiv. Han skriver också återkommande krönikor i den finska löpningstidskriften *Juoksija*.

- Peter Danielsson (f. 1966) fil. lic. i historia. Verksam som historiker vid Kalmar läns museum. Bosatt i Mörbylånga.
- Bo G Hall (f. 1938) jur. kand. och fil. dr i historia. Disputerade våren 2010 på avhandlingen *Perspektiv på patron: Bruksägaren och statsministern Christian Lundeberg (1842–1911)*. Kommerseråd vid Kommerskollegium 1980–2003, samt ledamot av Kungl. Krigsvetenskapsakademien.
- Bert Mårald (f. 1938) fil. dr i historia vid Göteborgs Universitet 1974 på avhandlingen *Den svenska freds- och neutralitetsrörelsens uppkomst*. Universitetslektor vid Luleå Tekniska Universitet 1980–2003. På senare tid inriktad på utbildningshistoria.
- Ulf Hamilton civ. ing. och fil. dr på den teknikhistoriska avhandlingen *Teknik på bönders villkor* från 1997. F.d. museiman vid Göteborgs och Malmö museer samt Nordiska museet. Hamilton har bl.a. skrivit artiklar om idrottshistoria, museihistoria och 1950-talets ”rättsröta”.
- Åke Lilliestam (f. 1925) fil. dr idé- och lärdomshistoria, r:e bibliotekarie vid Kungliga biblioteket och överbibliotekarie vid Karolinska institutet, redaktör för *PHT* 1973–1980.
- Anders Björnsson (f. 1951) är publicist, fil. dr h c, Göteborgs universitet. Utkom 2014 med en idébiografi över författaren Joseph Roth och har under året varit redaktör för två antologier om tjänstemannaforskning.

PERSONREGISTER

A

- Ahlbäck, Anders 78
- Alin, Oscar 94
- Alemyr, Stig, rektor och
riksdagsledamot (1924–2006). 189
- Andersen, Lale 75
- Andersson Byström, Anders (f. 1841),
handelsman 145
- Andersson, Ingvar, docent och
riksarkivarie (1899–1974) 170, 191
- Annerstedt, Claes. 93
- Antell, Kurt, (1890–1972),
ämbetsman, politiker 168, 175

B

- Bachmannson-Nordencrantz, Anders 70
- Backman, Sigrid (1880–1938), författare 165
- Barck, Per Olof (1912–1978),
tidningsman, politiker 169
- Bergquist, Lars 81
- Bildt, Carl 81
- Björkman, Carl (1873–1948),
äländsk självständighetsman, lantråd 162
- Blanck, Anton, professor
i litteraturhistoria (1881–1951) 186
- Blix, Frans (1846–1936),
kyrkoherde i Junsele 145
- Boëthius, Bertil, professor och
riksarkivarie (1885–1974) 183, 185–188
- Bonnier, Karl Otto,
bokförläggare (1856–1941). 183, 185
- Bonsdorff, Göran von (1918–2009),
publicist, professor 164
- Born, Ernst von (1885–1956), godsägare,
politiker 162
- Brahe, Per 91

C

- Carlsson Gyllenhielm, Carl 90

- Carlsson, F. F. 93
- Carlsson, Ingvar 81
- Castrén, Gunnar (1878–1959),
litteraturhistoriker, professor. 161
- Castrén, Olof (1882–1913),
författare, fil. Dr 161
- Christophersdotter Grip, Susanna
Crucimontanus Magdalena 91
- Chydenius, Anders 67
- Clase, Magnus Herman (1837–1900),
skogsinspektör 131, 132, 137, 138
- Clason, Sam 94
- Colliander, Rafael (1878–1938), journalist,
politiker 166, 173, 177

D

- Dagens Nyheter. 80
- Danielson (-Kalmari), Johan Richard
(1853–1933), historiker. 160
- Dietrich, Marlene 75

E

- Ehrnrooth, Leo (1877–1951), ämbetsman,
politiker 168
- Ekhammar, Hugo (1880–1955), författare 176
- Eklund, Artur (1880–1927), tidningsman,
rasideolog 166
- Ekman, Karl (1895–1962), politiker,
publicist 168, 171, 178
- Eliasson, Jan 82
- Engman, Max, historiker, professor 165, 167
- Erik af Hällström (1897–1951),
professor. 167, 168, 173
- Erlander, Tage 81

F

- Falck, Constantin (1837–1904), industriledare 143
- Feldt, Kjell-Olof 81

PERSONREGISTER

Forselles, Jenny af (1869–1938), pedagog,
politiker 166

Forsman, Georg Zacharias /
Yrjö Sakari Yrjö-Koskinen/ (1830–1903),
historiker, politiker 160

Forsskål, Peter 70

Forsström, Anna 76

Foucault 60

Freudenthal, Axel Olof (1836–1911),
språkprofessor. 160, 165

Furuhjelm, Ragnar (1879–1944), professor,
politiker 173

G

Gadd, Pehr 69

Geijer, Erik Gustaf (1783–1847),
skald, historiker. 93, 158, 166

Goethe 90

Grill, Erik, fil. dr och huvudredaktör
för SBL (1912–2007) 191, 192

Gripenberg, Bertel (1878–1947),
författare 165, 176, 177

Gummerus, Herman (1877–1948), språkvetare,
diplomat. 161

Gustav II Adolf, svensk kung 1611–1632
. 117, 157, 158, 160, 161, 164–170, 173, 178–180

Gustav III. 59–61, 70, 71

Gyldenstolpe, Michael Wexionius 90

Gyllenberg, Rafael (1893–1982), teolog. 167

H

Hagfors, Johan Fridolf (1857–1931),
musikkritiker 161

Hakalas, Anu 78

Hallendorff, Carl, professor
och rektor för Handelshögskolan
i Stockholm (1869–1929) 186

Hanemann, Max (1881–1945),
chefredaktör. 173

Hedemann, Reidar 103

Heimo, Anne 78

Heckscher, Eli, professor i
ekonomisk historia (1879–1952) 187, 188

Hemmer, Jarl (1893–1944), författare. 165

Hertig Karl 59

Hildebrand, Bengt, professor och huvudredaktör
för *SBL* (1893–1964) 186–189

Hoppus, Tuomas 78

Hornborg, Eirik (1879–1965), författare,
historiker 162, 165, 168, 171, 174, 175

af Hällström, Erik (1897–1951),
professor. 168, 169, 174

Hägg, Josefina 76

J

Janson, Ture (1886–1954), författare 161, 178

Johanzon, Franz Gustaf (1840–1908),
skogsförvaltare för Strömnäs
. 134, 136, 137, 139, 143, 146

K

Kaihovirta, Matias 78

Karl IX 90

Karl Johan. 71

Karl XII 91

Kekkonen, Urho (1900–1986), president . . . 176

Kempe, Frans (1847–1924), industriledare . . 136

Kempe, Seth (1857–1946), industriledare. . . 136

Kjellberg, Carl (1864–1932), skogsförvaltare,
brukspatron 129, 132, 136, 139–142, 144

Kjellberg, Jonas 136

Kjellén, Rudolf 94

Klinge, Matti, historiker, professor 165

Knape, Ernst V (1873–1929), författare. . . . 178

Krook, Ragnar, rektor 172

Kryger, Johan Fredrik 67, 69, 70

Kugelberg, Wilhelm (1878–1968), skogspraktikant,
senare disponent 142

PERSONREGISTER

L

- Lager-Kromnow, Birgitta, fil. dr och
huvudredaktör för SBL (1920–1999) 191–193
- Lagerborg, Rolf (1874–1959), filosof,
professor. 161
- Lagercrantz, Olof 80, 85
- Lagerhjelm, Per (1829–1890),
disponent för Kramfors. 137, 138, 139, 144, 145
- Laing, Samuel 71
- Landtman, Gunnar (1878–1940),
sociolog 161
- van Lantingshausen 59
- Leander, Zarah 75
- Lille, Axel. 165, 175
- Lindholm, Lars, fil. dr
och bibliograf (1935–2016) 191
- Lindman, Sven (1910–1983), statsvetare,
professor. 172
- von Linné, Carl 94
- Lintunen, Tiina 78
- Locke, John 90
- Lundström, Vilhelm (1869–1940),
professor. 160
- Luther, Martin (1483–1546),
kyrkoreformator 117, 158
- Löwbeer, Hans 80

M

- Malmström, C. G. 93
- Mansén, Elisabeth 75
- Marander-Eklund, Lena, forskare. 164
- Mattsson, Israel (1831–1911), bonde,
skogsinspektör 127–130, 132–140, 142–150
- Mörne, Arvid (1876–1946), författare 161, 165

N

- Nevéus 94
- Nils 90

- Nilsson, Sven A., professor
i historia (1914–1997) 189, 191
- Nilzén, Göran, docent och
huvudredaktör för SBL (f 1941) 193
- Nordin, Svante 83
- Norrmén, Per Herman (1894–1945),
tidningsman, politiker 176
- Numelin, Ragnar (1890–1972), diplomat,
författare 174
- Nyberg, Ines 76
- Nydahl, Thomas 101

O

- Ohrlander, Gunnar,
publicist (1939–2010) 194
- Oterdahl, Max (1896–1979), kyrkoman 178

P

- Paasikivi, Juho Kusti (1870–1956),
president 164
- Palme, Olof 81
- Palmgren, Bo, professor 172
- Peltonen, Ulla-Maija 78
- Persson, Göran 81
- Pipping, Hugo (1864–1944),
språkprofessor. 159, 169

Q

- Qvist, Nikolaus Donatus (1835–1916), disponent
för Strömnäs 134, 137, 139, 143, 146

R

- Rask, Henry, historiker,
specialrådgivare. 161, 164
- Reuterholm, Gustaf Adolf 59
- Richardson, Samuel 90
- Riefenstahl, Leni 75
- Rokkan, Stein 80

PERSONREGISTER

Rudbäck d.ä., Olof 94

Ruin, Dagmar 76

Ruin, Olof 79

Rundqvist, Isak Petter (f. 1849), kontorsbiträde,
postmästare 132

Runeberg, Johan Ludvig (1804–1877), poet,
författare 159

Runeberg, Michael (1905–1987), skolman,
rektor 169, 171

S

Schauman, Eugen (1875–1904), aktivist,
attentatsman 172, 173

Scholl, Sophie. 75

Schück, Henrik, professor
i litteraturhistoria (1855–1947). 186

Schönberg 69

Schönberg, Anders 67

von Schwerin 75

Setterkrans, Göran, fil. lic.
och arkivarie (1929–1962). 189

Sigismund (Vasa) (1566–1632), svensk och sedan
polsk kung 169

Smiths, Adam 67

Sturlasson, Snorre (ca 1179–1241), skald,
historieskrivare 171, 179

Sommar, Carl Olov, direktör och
författare (1918–2002). 189

Sparre, Carl 59

Spjut, Einar (1885–1963),
författare 177

Stadling, Jonas (1847–1935), journalist och
skriftställare. 133

Stolpe, Sven 82

Ström, Annika 90

Sundblom, Julius (1865–1945), åländsk
själständighetsman, tidningsman. 162

Söderbaum, Kristina 75

T

Tegengren, Jacob (1875–1956),
bankman, poet 177

Therman, Tor (1903–1973), tidningsman,
författare 175

Tigerstedt, Örnulf (1900–1962),
författare 165, 177

Topelius, Anita 76

Topelius, Zacharias (1818–1898), författare,
historiker 161, 170

Törne, P O von (1882–1940),
historiker 171

U

Ulfssons, Jacob 94

V

Vainio, Charlotte 74

Vennamo, Veikko (1913–1997), politiker 163

Villstrand, Nils Erik, historiker,
professor. 170

W

Wagner, Winifred 75

Wendt, Ernst von (1877–1939), författare . . . 167

Wiik, Karl Henrik (1883–1946), tidningsman,
politiker 161

Wikman, K Robert (1886–1975) docent,
politiker, 173

Wirtanen, Atos (1906–1979), tidningsman,
politiker 169

von Wright, Georg Henrik 80

Å

Ågren, Gösta (f. 1936), författare. 173

Ö

Øgrim, Tron 99

PERSONHISTORISK TIDSKRIFT 2017:2

Artiklar

- Erik Nydahl* Mannen med pengarna: 121
En mikrohistorisk studie om en doldis
i moderniseringen av Norrlands inland
- Torbjörn Nilsson* Gustav II Adolf: Finlandssvenskarnas 157
härförare under 1900-talet
- Jakob Christensson* Svenskt biografiskt lexikon 100 år 183
och Åsa Karlsson

Recensioner 196

Nytt inom personhistoria 216

Medarbetare i detta nummer 217

Personregister 219